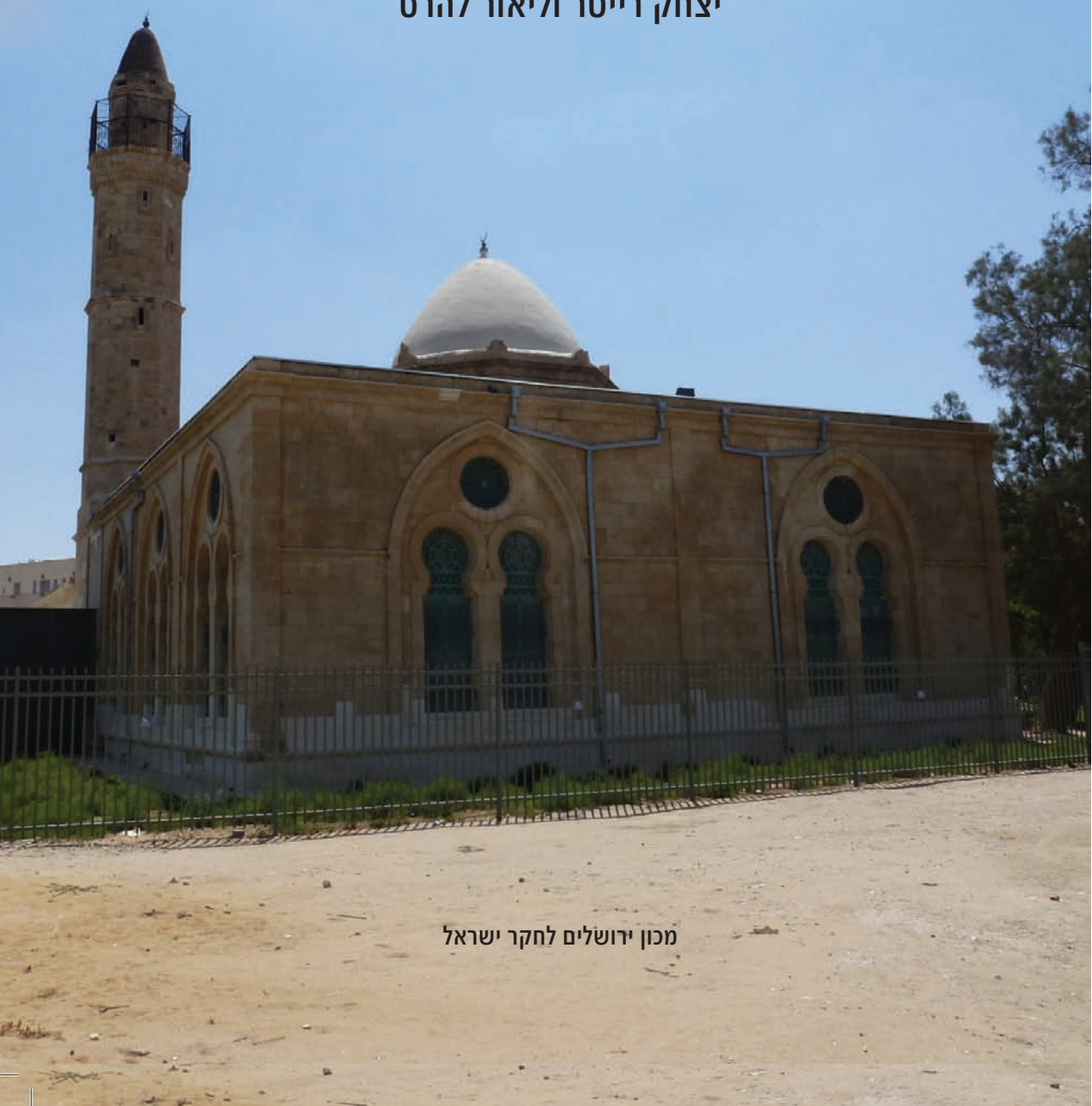

עֵיד וּבִלְבָּה מִסְגֵד

יישוב סכסוכים במקומות קדושים:
פרשת המסגד הגדול בבאר-שבע

יצחק רייטר וליאור להרס

מכון ירושלים לחקר ישראל

מכון ירושלים לחקר ישראל
מיסודה של קרן צ'רלס ה' רבסון

עיר ובלָה מסגד

יישוב סכסוכים במקומות קדושים: פרשת המסגד הגדול בבאר-שבע

יצחק רייטר וליאור להרס

2013 — תשע"ג

מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 429

עיר ובלבָה מסגד

יישוב סכסוכים במקומות קדושים: פרשת המסגד הגדול בבאר-שבע

יצחק רייטר וליאור להרס

A City with a Mosque in Its Heart

Conflict Resolution at Holy Places: The Case of the Beer-Sheva Grand Mosque

הדברים הנאמרים הם על דעת המחברים בלבד.

© 2013, מכון ירושלים לחקר ישראל

בית חי אלישר

רח' רד"ק 20, ירושלים 92186

<http://www.jiis.org>

<http://www.jiis.org.il>

E-mail: machon@jiis.org.il

מוקדש לזכרו של פרופסור יעקב בר-סימן-טוב

פרופסור יעקב בר-סימן-טוב (ברסי) עמד בראש מכון ירושלים לחקר ישראל בשנים 2003-2013. הוא הקדיש את כל זמנו ומרצו לחקר סכסוכים, הן במסגרת המכון והן בתכנית לחקר סכסוכים שהקים וניהל באוניברסיטה העברית בירושלים. ברסי שימש לנו מקור השראה ועודד את כולנו בעבודתנו המחקרית. זכרו ייחרת בלבנו כמורה, כחוקר וכאיש-שיחה חברי ולבבי.

שלמי תודה

תודתנו נתונה למאיר קראוס, מנהל מכון ירושלים לחקר ישראל, לד"ר אפרים לביא, פרופ' טובי פנסטר וד"ר אוקי מרושק, שקראו את טיוטת המחקר והעירו הערות חשובות ומועילות, לשלמה ארד על העריכה הלשונית, לאסתי ביהם על עימוד המסמך ולחמוטל אפל, שניצחה על תהליך ההבאה לדפוס. כמו כן, אנו מבקשים להודות לאישים שהסכימו להתראיין לצורך המחקר ולהעביר לנו את המידע שבידם ואת תובנותיהם.

תודה מקרב לב למכון ירושלים המשמש לנו בית מחקרי חם מלא השראה, ולגורמים התומכים בעבודתנו המחקרית: המכללה האקדמית אשקלון ורשות המחקר שלה ומכון טרומן באוניברסיטה העברית. מחקר זה נתמך על-ידי הקרן הלאומית למדע.

על המחברים

יצחק רייטר – עמית בכיר במכון ירושלים לחקר ישראל, ראש החוג ללימודי ארץ-ישראל במכללה האקדמית אשקלון ועמית מחקר בכיר במכון טרומן באוניברסיטה העברית בירושלים. רייטר מתמחה בסכסוכים במקומות קדושים, בפוליטיקה של המזרח התיכון וישראל וביחסים בין יהודים וערבים בישראל. כתב וערך 15 ספרים ופרסם עשרות מאמרים אקדמיים.

ליאור להרס – חוקר במכון ירושלים לחקר ישראל ועוסק, במסגרת המכון, במחקר על סוגיות מדיניות ופוליטיות הנוגעות לירושלים וסכסוכים במקומות קדושים בארץ ובעולם. מחקרו האחרון עסק בניתוח תהליכי המשא ומתן הישראלי-פלסטיני בנושא ירושלים. כמו כן הוא דוקטורנט במחלקה ליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית וכותב את עבודת הדוקטורט שלו על "יזמי שלום פרטיים בתהליכי יישוב סכסוכים".

תוכן העניינים

9	הקדמה.....
13	חלק 1: תולדות הסכסוך על המסגד בבאר-שבע.....
13	א. המאבק הציבורי על השבת המסגד לייעודו הפולחני.....
20	ב. המאבק המשפטי.....
25	ג. הטיעונים שבמחלוקת.....
	1) פגיעה בחופש הפולחן ובמקום קדוש ומדיניות של איפה ואיפה
25	בשירותי-דת בישראל.....
27	2) זכות המיעוט לייצוג במרחב הציבורי.....
29	3) הסוגיה הדמוגרפית.....
33	4) שיקולי-ביטחון.....
37	חלק 2: ניתוח הסכסוך – גורמים בהתפתחות הסכסוך.....
38	א. הקשר פנימי בחברה הפלסטינית בישראל ובדרום הארץ בפרט.....
41	ב. ההקשר הפוליטי המקומי.....
43	ג. שינויים באתר עצמו.....
45	חלק 3: כלים ליישוב סכסוכים במחלוקת על המסגד בבאר-שבע.....
49	חלק 4: דיון במחלוקות דומות ממקומות אחרים בעולם.....
49	א. אתרי-קדושה יהודיים בסביבה ערבית-מוסלמית.....
55	ב. אתרים מוסלמיים בסביבה נוצרית-מערבית – אירופה וארה"ב.....
66	ג. אתרים קדושים באזורים של סכסוך אתני או לאומי.....
71	ד. מקרים של מיעוטים ילידיים.....
72	סיכום.....
73	חלק 5: מסקנות.....
74	חלופות לפתרון.....
81	המלצות לגבי המסגד בבאר-שבע.....
85	נספח א – נתונים על מסגדים נטושים.....
87	נספח ב – מדיניות ופרטיקה.....
91	נספח ג – ההיסטוריה של באר-שבע.....
95	נספח ד – סיכום עמדות שופטי בג"ץ בסוגיית המסגד בבאר-שבע.....
97	נספח ה – תמונות ומסמכים.....
109	ביבליוגרפיה.....

הקדמה

מחקר זה בוחן, בעין ביקורתית, את הגישה הקיימת כלפי מסגדים בערים שרוב תושביהם יהודים ואת הדרישה להשיב מסגדים אלה לייעודם המקורי. לימוד מקרי-בוחן רבים ממקומות אחרים בעולם, השוואתם למקרה שלפנינו ושימוש בכלי-ניתוח מתחום יישוב סכסוכים ו'צדק מעברי', הביאונו לפתח מסגרת תיאורטית ומתווה מעשי למודל שאנו מכנים 'ייצוג מעברי'. מודל זה, שדוגל בשימור אתרי מורשת דתית ותרבותית ובהחזרתם ההדרגתית לבני המיעוט האתנו-לאומי הקשורים אליהם, תוך התחשבות באינטרסים של הרוב, עונה על הצורך בשינוי תהליכי שיתאים לנסיבות דמוגרפיות, חברתיות ומדיניות משתנות.

בסוף חיבור זה אנו ממליצים על מדיניות ממשלתית וציבורית שתמנע סכסוכים אלימים ותיתן מענה רגיש ויציב לכל הצדדים המעורבים. הסכסוך על ייעודו של המסגד בבאר-שבע שימש לנו מקרה-בוחן לבדיקת סוגיה זו.

* * *

ב-16 ערים בישראל, אשר בהן יש רוב יהודי, קיים לפחות מסגד אחד שאינו פעיל.¹ רק לאחרונה עלו לכותרות שני מקרים כאלה, בבאר-שבע ובירושלים. בבאר-שבע מושמעת זה ארבעה עשורים הדרישה לחדש את התפילה במסגד שניצב בלב 'העיר העתיקה'. ביוני 2011 פסק בג"ץ כי המבנה ישמש מוזיאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח ובד בבד יוכלו המוסלמים להעלות את הדרישה בפני רשויות התכנון לפתוח את המסגד ולנהלו. עוד פסק בג"ץ שאם הדבר לא יינתן להם, פתוחה בפניהם הדרך לחזור ולעתור לערכאות משפטיות.

במערב ירושלים קיימים שלושה מסגדים שנאטמו: האחד ברח' שטראוס שבמרכז העיר, השני בשכונת עין-כרם והשלישי בשכונת מלחה/מנחת, שמעליה מזדקר צריח של מסגד

¹ מדובר במסגדים בערים: צפת, טבריה, אשדוד, אשקלון, קריית-שמונה, שלומי, נהריה, באר-שבע, נס-ציונה, אזור, יהוד, עפולה, קריית-אתא, טירת הכרמל, תל-אביב-יפו וירושלים המערבית. רובם נאטמו בשעתו על ידי משרד הדתות או הוסבו לשימוש אחר, כולל בית-כנסת בשבעה מקומות (צפת, נס-ציונה, אזור, יהוד, עפולה, קריית-אתא, וטירת הכרמל).

שנהרס ברובו. פגיעת 'תג מחיר' במסגד נבי-עוכאשה שבמרכז ירושלים, בדצמבר 2011, המחישה את הרגישות הכרוכה בנושא המסגדים הנמצאים בלב עיר בעלת רוב יהודי בישראל. נבי-עוכאשה הוא מתחם קדוש למוסלמים שנבנה, ככל הנראה, במאה ה-13 וכרוב המסגדים ששרדו בשכונות יהודיות הוא נועד לשימור, אך שערו נעולים מאז 1948. האחריות למסגד נתונה בידי האפוטרופוס על נכסי נפקדים ומשרד הדתות.² חברי-כנסת ערבים שביקרו במסגד שהוצת קראו לשפצו ולאפשר את פתיחתו לתפילה.³

שני המקרים הנזכרים ממחישים את הצורך לבחון מחדש את המדיניות בנוגע לאתרי מורשת וקדושה של מיעוט אתני-דתי-לאומי במרחב העירוני ולהציע מגוון אפשרויות למצבים משתנים מהבחינה הדמוגרפית והמדינית. השאלה, המחייבת בחינה-מחדש, היא בעלת שתי פנים: ערכית ותועלתית. מבחינה ערכית ומוסרית יש מקום לבחון אם למעלה משישה עשורים לאחר הקמת המדינה אין מקום לאפשר ייצוג מכובד יותר במרחב הציבורי הכללי למקומות התפילה של אזרחי המדינה המוסלמים גם באזורים בהם יש רוב יהודי. מן הבחינה התועלתית יש לבחון את השפעת מדיניותה של ישראל כלפי מקומות קדושים לאסלאם הנמצאים בשטחה, אל מול האינטרס הישראלי והכלל-יהודי לשימור ולכיבוד בתי-כנסת, קברי-צדיקים ובתי-עלמין יהודיים במדינות מוסלמיות ונוצריות.

בהקשר המקומי של באר-שבע נשאלת השאלה אם מיעוט מוסלמי קטן של כ-3,000 תושבים החי בעיר זו אינו זכאי להתפלל במסגד שניצב בעיר-מגוריו וכיצד משפיעה הפרקטיקה בסוגיה זו על איכות הדמוקרטיה הישראלית ועל דמותה ומעמדה של ישראל בעיני אזרחיה ובעיני הקהילה הבינלאומית.

המדיניות הקיימת בתחום זה מקורה בהחלטות שהתקבלו עם הקמת המדינה. בשנת 1948, בתום מלחמת העצמאות ועם הקמת מדינת-ישראל, פקד שינוי דרמטי את המרחב הפיזי בערים ובכפרים שבהם התגוררו ערבים לפני המלחמה. כפרים נהרסו ושכונות ערביות עברו לידיים יהודיות. אך למרות ההרס ושינויי הבעלות, נותרו על תלם מסגדים בתוך ערים שרוב אוכלוסייתן יהודית ובמרחב הפתוח: בכפרים שנהרסו או באתרי עלייה-לרגל (כמו נבי-רובין שליד פלמחים). אחרי 1948 עברו מסגדים אלה לבעלות

² ע. רוזנברג ונ. חסון, "פשעי השנאה נמשכים: אלמוניים הציתו מסגד היסטורי בירושלים", *הארץ*, 14.12.2011.

³ ח. שעלאן, "חרדים לטיבי במסגד: איפה היית לפני 50 שנה?", *ynet*, 14.12.2011.

המדינה. חלקם הוסב לשימוש אחר (גלריה, מוזיאון, מסעדה, או בית-כנסת) וחלקם נאטם והשתמר ביוזמת משרד הדתות.⁴

בשנים האחרונות גוברת הדרישה מצד המיעוט הערבי-מוסלמי בישראל לקבל לידי בחזרה את המסגדים שניטשו ובמקרים אחדים אף לפתוח את שעריהם לתפילה.

הדרישה לאפשר תפילה במסגד שניצב בלב עיר בעלת רוב יהודי מעוררת חששות כבדים. בשתי ערים: תל-אביב-יפו והרצלייה, הביאה פעילות ציבורית של מוסלמים להפעלתו מחדש של מסגד.⁵ תקדימים אלה הפיחו תקווה בקרב פעילים מוסלמים כי ניתן יהיה לחדש את התפילה במסגדים נטושים אחרים. בטבריה, לעומת זאת, נכשל בשנת 2000 ניסיונה של התנועה האסלאמית הצפונית לפתוח את מסגד אל-בחר לתפילה, לאחר שחצר-דיוור התנחל בו, הבעיר אש לחימום וגרם לשריפה.⁶ תפילות הפגנתיות של מוסלמים בטבריה הובילו בשעתו לאלימות של יהודים כלפיהם. לבסוף הושגה פשרה לפיה העירייה תשפץ את המבנה באמצעות קבלן מוסלמי שהוצע על ידי התנועה האסלאמית, אך המבנה יישאר סגור ושמור.⁷ יצויין כי בתקופות של מתיחות, כמו בתחילת האינתיפאדה השנייה (2000) ובמבצע 'עופרת יצוקה' (2009), הפך האתר יעד להתקפות מצד יהודים.⁸

תושבים יהודים חוששים שאם ייפתח מחדש מסגד באזור-מגוריהם, יהפכו המסגד והמתפללים למטרד, ערך הדירות בסביבה יירד והמסגד ימשוך לשכונה תושבים ערבים

⁴ ראו נספח ב'.

⁵ בתל-אביב הצליח מאבקם של תושבי יפו הערבים בשנות ה-70 וה-80 להביא לכך שהמדינה בנתה מחדש את מסגד חסן-בכ ופתחה אותו לתפילה. המאבק הצליח משום שתמכו בו גורמים יהודיים, כולל בממשלה, ומשום שהוא התעורר כתוצאה משערורייה כשהמסגד נמכר לאיש-עסקים במחיר מגוחך. בהרצלייה עמד מקום על שם קדוש מוסלמי – סידנא עלי אבן עלים – שהיה בעבר אבן שואבת לעלייה עונתית לרגל המקום נשמר על ידי משרד הדתות ולא הותרו בו ביקורים אלא בתיאום מראש. בשנות האלפיים אישר משרד הדתות ליעד את המקום לתפילה. היות שהמסגד נמצא בקצה הצפוני של העיר, מנותק מאזורי-מגורים – לא היתה בעיה לפתוח אותו לתפילה. מגיעים אליו בדרך-כלל עשרות מוסלמים העובדים בסביבה. נוסף לכך נציין כי ביפו נפתחו מחדש מספר מסגדים שהיו סגורים, אולם מדובר בדרך-כלל באזורי-מגורים שרוב תושביהם ערבים.

על מסגד חסן-בכ ראו: נ. לוז, *קהילת יפו הערבית ומסגד חסן-בכ – גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות* (ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005).

⁶ ראו על כך בדו"ח ועדת אור, שער ראשון, פרק א', נקודה מספר 98: <http://uri.mitkadem.co.il/vaadat-or/vaadat-or-part1.html>

⁷ ריאיון עם חסן סרואן, 3.5.2012.

⁸ ש. רופא אופיר, " חשד: נערים הציתו צמיג על גג מסגד ישן בטבריה", *ynet*, 1.1.2009.

שישנו את המרקם הדמוגרפי ויסכנו את ביטחונם האישי של דיירי האזור. מקרים כאלה עלולים להתפתח לסכסוכים אלימים.

המחקר מתבסס על מקורות ארכיוניים, על ראיונות עם גורמים רלבנטיים בשני הצדדים, על מידע מכלי התקשורת ועל ספרות המחקר. המתודולוגיה בה בחרנו משלבת ניתוח היסטורי עם דיון תיאורטי המתבסס על ספרות העוסקת ביישוב סכסוכים (conflict resolution) וצדק מעברי (transitional justice) ומחקר השוואתי של המקרה בבאר-שבע עם מקרים דומים של מחלוקות על מקומות קדושים במספר הקשרים: אתרי-קדושה יהודיים בסביבה מוסלמית; אתרי-קדושה מוסלמיים בסביבה נוצרית; אתרים קדושים באזורי סכסוך ואתרים של קהילות ילידיות.

בחלק הראשון נציג את תולדות הסכסוך בבאר-שבע תוך ניתוח טיעוני הצדדים למחלוקת והחלטת בית המשפט העליון בנידון, בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק. בחלק השני ננתח את הגורמים שהשפיעו על התפתחות הסכסוך, בחלק השלישי נדון בכלים ליישובו ובחלק הרביעי נציג מספר מקרים, להשוואה, ממקומות שונים בעולם ונסה לאמוד את השלכותיהם על סוגיית המוקד של ערים יהודיות בישראל שבלבן מסגד. בחלק החמישי יוצגו מסקנותינו והחלופות המדיניות שניתן לשקול בהתאם לנסיבות בכל מקום ומקום. כמו כן נמליץ על גישה חדשה ביחס למסגד בבאר-שבע.

חלק 1: תולדות הסכסוך על המסגד בבאר-שבע

א. המאבק הציבורי להשבת המסגד לייעודו הפולחני

המסגד הגדול בבאר-שבע נבנה בשנת 1906 ביוזמת המושל העות'מאני ושירת את תושבי העיר ואת השבטים הבדואים באזור הנגב כמסגד מרכזי חשוב, עד 1948.⁹ עם הקמת המדינה עבר המסגד לרשות הממשלה ושימש בית-מעצר ובית-משפט. בשנת 1953 נמסר המבנה לעירייה, שהפכה אותו למוזיאון לתולדות הנגב.¹⁰ המקרקעין של המתחם נמצאים בחלקם בבעלות העירייה ובחלקם בבעלות רשות הפיתוח (המדינה). הבעלות של רשות הפיתוח נרשמה בשנת 1956 מכוח הפקעה.¹¹

בשנת 1955 פנה הקונסול הטורקי בישראל אל משרד החוץ הישראלי וקבל על שהמסגד בבאר-שבע הפך למוזיאון עירוני. הוא התלונן גם על שמסגדים בערים אחרות הומרו לבתי-כנסת או למוסדות-תרבות יהודיים. טורקיה איימה להגיש תלונה רשמית לאו"ם בטענה שישראל התחייבה בפניה שלא ייעשה שימוש באתרים קדושים למטרות חילוניות. בעקבות בדיקת משרדו הורה מנכ"ל משרד החוץ דאז, ולטר איתן, למשרד הדתות, לפעול לפינוי כל המקומות הקדושים למוסלמים המשמשים למטרה שאינה פולחנית, ומשרד הדתות פעל ליישום ההנחיה.¹² אולם ביולי 1962 פנה יעקב יהושע, מנהל המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, אל שר הדתות ומסר לו שהמסגד בבאר-שבע משמש עדיין מוזיאון על בסיס חוזה שנחתם בין העירייה לבין המחלקה שבניהולו.

⁹ א. גל פאר, "אתרים בבאר-שבע", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר (באר-שבע: אריאל, 1991), עמ' 92. ראו נספח ג.

¹⁰ בשנת 1956 הפקיעה המדינה את המסגד ואת חלקת הקרקע שלו, שנרשמו על שם רשות הפיתוח (רשות ממשלתית). על תולדות השימוש במסגד ראו: בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' ני עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562: <http://elyon1.court.gov.il/files/02/110/073/h46/02073110.h46.htm>

¹¹ על פי: א. פלג, היועץ המשפטי לעירייה, אל עו"ד דורג'אם סייף, התכנית לזכויות האדם באוניברסיטת תל-אביב, "מוזיאון באר-שבע – המסגד", 29.4.2002.

¹² A. R. Peled, "The Crystallization of an Israeli Policy towards Muslim and Christian Holy Places, 1948-1955." *Muslim World* 84 (1994), p. 113-114

הוא ציין כי הוקמה ועדה בין-משרדית שתפקידה לדון באפשרות לפנות את המוזיאון ולהחזרת המסגד, כולו או חלקו, לרשות ציבור המתפללים המוסלמי.¹³

בשנת 1965 קיימה ועדת הכספים של הכנסת דיון שעסק בין היתר במצב המסגדים, כחלק מדיון רחב בתיקון שנעשה באותה עת בחוק נכסי נפקדים. נציג מטעם הממשלה הודיע לחברי הוועדה כי "המסגדים מיועדים אך ורק לצורכי האוכלוסייה המוסלמית המקומית והשימוש בהם ייעשה בהתאם לחוק השרעי". הנציג התחייב כי מסגדים שנמצאים במקומות שאין בהם אוכלוסייה מוסלמית, לא ייעשה בהם שימוש כלשהו, ובמקרים בהם נעשה שימוש כזה – "יפונו מסגדים אלה תוך זמן סביר".¹⁴

כשנה לאחר מכן הוחלט על הקצאת תקציב מיוחד לפינוי מקומות-קדושים למוסלמים שנתפסו ע"י מוסדות ממשלתיים, עירוניים או ציבוריים. משרד הדתות ולשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה בדקו את האפשרות לפנות אתרים אלה משימושים שאינם פולחניים מוסלמיים. יעקב יהושע, מנהל המחלקה המוסלמית במשרד הדתות, הביע ספק לגבי היכולת לממש יעד זה בבאר-שבע, בטבריה ובצפת, מאחר שבערים אלו קיימת חזקה של העירייה על המסגדים, והעיריות מתנגדות לפנותם.¹⁵

במאי 1967 פנה שמואל בזק, מזכיר ועדת הכספים של הכנסת, אל שר הדתות דאז, הד"ר זרח ורהפטיג, וקבל על כך שלמרות הבטחת הממשלה, שניתנה שנתיים קודם לכן לוועדה, נותרו מסגדים רבים תפוסים. הוועדה קראה לראש הממשלה ולשר הדתות לפעול לפינוי לאתרי של אתרים אלה.¹⁶ תשובת משרד הדתות היתה כי לאחר בדיקה קפדנית וסיורים במקום התברר כי פינוי מקומות אלה אינו בר-ביצוע.¹⁷ המשרד טען גם כי נעילת מסגדים באזורים בהם אין אוכלוסייה מוסלמית, עלולה להוביל לפלישות ולקריסה של המבנים. כמו כן טען המשרד כי השיח' טאהר אל-טברי, הקאדי של נצרת,

¹³ מנהל המחלקה המוסלמית והדרוזית אל שר הדתות, "סקירה על מצב המקומות המקודשים המוסלמים בארץ מאז קום המדינה ועד היום", 6.7.1962, גנז המדינה, תיק גל 2390/3.

¹⁴ שמואל בזק, מזכיר ועדת הכספים של הכנסת, אל שר הדתות, 7.5.1967, גנז המדינה, תיק גל 2373-8.

¹⁵ יעקב יהושע, מנהל המחלקה, אל שר הדתות, "מבצע שיפוצים ותיקונים במקומות המקודשים המוסלמים לקראת שנת העשרים למדינה", 21.12.1966, גנז המדינה, תיק גל 2387-9.

¹⁶ שמואל בזק, מזכיר ועדת הכספים, אל שר הדתות, 7.5.1967, גנז המדינה, תיק גל 2373-8.

¹⁷ יעקב יהושע, מנהל המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות, אל שר הדתות, "מכתבו של מזכיר ועדת הכספים של הכנסת מיום כ"ז בניסן תשכ"ז", 7.6.1967, גנז המדינה, תיק גל 2373-8. שר הדתות ורהפטיג אל ח"כ ישראל קרגמן יו"ר ועדת הכספים, 20.8.1967, גנז המדינה, תיק גל 2373-8.

נדרש לחוות את דעתו לגבי האפשרות להפוך את המסגד בטבריה למוזיאון והוא הביע תמיכה במהלך זה וטען שעדיף כך מלנטוש את המסגד, תוך סיכון שייהרס.¹⁸

בתגובת שר הדתות אל יו"ר ועדת הכספים ניתן למצוא התייחסות מעניינת למסגד בבאר-שבע. הד"ר זרח ורהפטיג ציטט מכתב ממנהלת המוזיאון שפעל במסגד בבאר-שבע, בו היא טוענת כי הבדואים המבקרים בבאר-שבע אינם נכנסים להתפלל במקום, ודווקא מוסלמים המגיעים מהצפון נוטים להתפלל בו. על בסיס זה טען ורהפטיג כי המקום משמש אמנם מוזיאון, אך למוסלמים ניתנת האפשרות להיכנס ולהתפלל בו כדת וכדין. השר טען כי פינוי המוזיאונים בבאר-שבע, טבריה וצפת הוא 'בלתי-אפשרי' במצב הקיים, אך ייתכן שבעתיד יקימו הרשויות, בערים אלו, מוזיאונים במקומות אחרים ואז יפנו 'ללא כל ספק' את המסגדים המשמשים כמוזיאונים.¹⁹

בשנת 1967 כתב מנהל המחלקה המוסלמית במשרד הדתות, יעקב יהושע, בהתייחסותו למסגדים הנטושים שהוסבו למוזיאונים, כי "עם התגברותן של הנטיות הלאומניות... משמשים מבנים אלה קרניים לנגח בהם את הממשלה".²⁰ נציין שבניגוד לערים טבריה וצפת, בהן אין כמעט ערבים, בבאר-שבע ובסביבתה התגוררו בדואים ולכן היתה התביעה לפתוח בה את המסגד עקבית ונחושה וגברה בשנות ה-70.

בשנת 1974 פנה 'הוועד לזכויות הבדואים' בראשותו של נורי אל-עוקבי אל הרשויות העירוניות והממשלתיות בדרישה ליעד את המסגד לצורכי-תפילה. משרד הדתות, בראשות השר יצחק רפאל מן המפד"ל, תמך בבקשה ואף הקצה כספים לשיפוץ המסגד ולהכשרתו לתפילה. אל-עוקבי המשיך במאבקו ופנה לחה"כ איתן לבני (ליכוד) אשר הגיש שאילתא בנושא לשר הדתות. שר הדתות השיב שמשרדו ביקש מהעירייה לפנות את המסגד כדי לשפצו ולהעמידו לרשות המתפללים.²¹

אולם עיריית באר-שבע וגורמים ממשלתיים אחרים לא שעו לפנייה זו ופתיחת המסגד נמנעה. בתגובה ארגן אל-עוקבי בשנת 1977 תפילת-מחאה בצהרי יום שישי ליד המסגד.

¹⁸ שר הדתות ורהפטיג אל ח"כ ישראל קרגמן, יו"ר ועדת הכספים, שם.

¹⁹ שר הדתות ורהפטיג אל ח"כ ישראל קרגמן, יו"ר ועדת הכספים, שם.

²⁰ יעקב יהושע אל שמואל טולידאנו, היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, 21 במארס 1967, נגזר המדינה, תיק גל 8-2373.

²¹ ראו בעתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', אוגוסט 2002.

למקום הגיעו מתפללים מוסלמים וניסו להיכנס למבנה המסגד, אך המשטרה פיזרה אותם.²²

דרישה נוספת לפתיחת המסגד הוצגה לעירייה ב-1981. במכתב של נורי אל-עוקבי לראש העיר אליהו נאוי צוין כי שני שרי-דתות ביקשו לפנות את המסגד כדי לשפצו ולהעמידו לרשות המתפללים. כחלק מן המאבק הציבורי נכנס אל-עוקבי למבנה במרס 1981 בראש קבוצת בדואים והתפלל עמה במקום. חברי הקבוצה נעצרו ונחקרו בטענה של הסגת-גבול פלילית ושחררו.²³ מששב אל-עוקבי ופנה לעירייה, הוא נענה ע"י עו"ד אסא אליאב, מזכיר העיר והיועץ המשפטי לעיריית באר-שבע (1983) כי "אין בבאר-שבע קהילה מוסלמית ולכן אין צורכי תפילה כנרמז במכתבך".²⁴ לתשובה זו נודעת לדעתנו חשיבות משפטית רבה, היות שעולה ממנה שכשתהיה בעיר קהילה מוסלמית וכשיתעורר בקרבה הצורך בתפילה – תאפשר העירייה את השימוש במסגד לצורך זה. במכתבו טען אליאב כי הדרישה לפתוח את המסגד "באה מצד גורמים פוליטיים למען מטרות פוליטיות ולא לצורכי תפילה" וקבע כי מסירת המסגד ל"גורמים אינטרסנטיים שמחוץ לבאר-שבע" תיצור "מוקד להסתה ומחלוקת ולא תתרום לשמירת יחסי הידידות שבין היהודים תושבי באר-שבע לבין הבדואים שמחוץ לבאר-שבע".²⁵

אך אל-עוקבי לא ויתר. במכתב שהעביר עו"ד יוסף ברד לעיריית באר-שבע בשם תנועתו של אל-עוקבי, נכתב כי אכן קיימת בבאר-שבע קהילה מוסלמית בת כ-40 משפחות וכי השימוש באתר שלא לצורכי פולחן דתי הוא חילול הקודש. המכתב יצא נגד טענת העירייה לגבי המניע הפוליטי ונכתב בו כי "אין פנייה אל העירייה שאיננה פנייה פוליטית כשם שאין מעשה של העירייה שאיננו מעשה פוליטי". כמו כן קבע המכתב כי "המצב הנוכחי, בו רואים הבדואים את מקום קדשם כשהוא מחולל, הוא הפוגע ביחסי הידידות בין היהודים לבדואים, ולא הפסקת חילול הקודש".²⁶

במכתב התשובה של עיריית באר-שבע נאמר כי בצורכי התפילה של מספר משפחות אין כדי לשנות את המצב הקיים זה עשרות שנים וכי בכל מקרה אין צורך זה מחייב בהכרח

²² נ. חסון, "אחרי חסן-בכ וסידנא עלי, נפתח המאבק על המסגד של באר-שבע", *הארץ*, 1.3.2004.
²³ "בדואים ערכו תפילה במוזיאון", *ידיעות אחרונות*, 29.3.1981. ש. בן-עמי, א. חליל, "המסגד: אינטרס

דתי או פוליטי?" *שבע*, 24.4.1981.

²⁴ אסא אליאב, מזכיר העיר, אל עו"ד אמנון זכרוני, 14 בפברואר 1983.

²⁵ אסא אליאב, מזכיר העיר, אל עו"ד אמנון זכרוני, שם.

²⁶ עו"ד יוסף-ברד אל עו"ד אסא אליאב, "המסגד ובית הקברות המוסלמי", 24.10.1983.

מסירה של מסגד "הנמצא בלב באר-שבע ובקרבה לשטחים ביטחוניים".²⁷ במכתב זה ניתן לראות כי על הנימוק הדמוגרפי נוסף גם שיקול ביטחוני עקב סמיכותו של המסגד לבסיס צבאי.

בשנות ה-80 תכננה העירייה עבודות-פיתוח בגן הסמוך למסגד, וזאת לטענתה במטרה להגביר את נגישות הציבור לאתר ולמנוע תופעות שליליות במקום. היות שהעבודות כללו הנמכת גדר האבן המקיפה את הגן, עוררה התכנית כעס בקרב המוסלמים ו"האגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדואים בישראל" פנתה לבית המשפט. העירייה טענה בתשובה כי הגדר שעמדה במקום אינה מקום קדוש, אינה קשורה כלל למסגד ונבנתה זמן רב לאחר בנייתו.²⁸

בתגובה לשאלתה שהוגשה בנושא זה ב-1985, טען ראש העיר, אליהו נאוי, כי החלטת העירייה על הנמכת הגדרות היא חלק ממדיניות כוללת שהתבצעה בגנים שונים ברחבי העיר ולטענתו המהומה שהתעוררה בנושא "נובעת משיקולים פוליטיים ולא משיקולי עבודת אלוהים והיא באה מצד גורמים שמחוץ למחוז הנגב, כולל מר נורי אל-עוקבי" (שמוצאו מאל-עראקיב בנגב אך התגורר בלוד).²⁹

במחצית השנייה של שנות ה-80 הצטרפו למאבק ראשי שבטים ואישים ערבים שהקימו את 'הוועד הציבורי להחזרת מסגד באר-שבע ליעדו', ביניהם הקאדי של באר-שבע אחמד נאטור, חברי-כנסת ערבים ואישים נוספים.³⁰ באפריל 1987 ביקר בבאר-שבע המופתי של ירושלים השיח' סעד א-דין אל-עלמי כאורח הוועד הציבורי הנ"ל. בהגיעם לאתר המסגד נתקלו המופתי ופמלייתו בשלט האוסר להיכנס למבנה לרגל שיפוצים. במסגרת המאבק הציבורי לפתיחת המסגד לתפילה הם כרעו בכניסה לאתר והתפללו.³¹

בשנת 1988, בעקבות התכתבות נוספת בין הפעילים המוסלמים למשרד הדתות, כתב מנהל האגף לעדות לא-יהודיות במשרד, ד"ר נסים דנה, כי לא ניתן להעמיד את המסגד

²⁷ עו"ד אסא אליאב אל עו"ד יוסף ברד, "המסגד ובית הקברות המוסלמי", 20.1.1984.

²⁸ ראו הודעה מטעם המשיבה, בג"ץ 702/86, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ' עיריית באר-שבע; "העירייה מתכננת להרוס את גדר המסגד", *שבע* (ללא תאריך), הארכיון של נורי אל-עוקבי.

²⁹ ראש העירייה אליהו נאוי אל נסים דנה, 17.12.1985.

³⁰ ראו למשל נספח ה/7.

³¹ אל-עלמי אמר בביקורו כי "זוהי תופעה מבישה, סוגרים לנו את המסגד. זוהי מדינה לא דמוקרטית המונעת מאתנו להתפלל במקומות הקדושים לנו". ראו ד. קיפר, "המופתי במוזיאון הנגב: יוהי בושא, סוגרים לנו את המסגד", *ידיעות אחרונות*, 24.4.1987.

לרשות מתפללים מן הנימוקים שהציגה העירייה בעבר: הדמוגרפי והביטחוני. יחד עם זאת צוין במכתב כי "עיריית באר-שבע התחייבה כי אם בעתיד יגדל שיעור האוכלוסייה המוסלמית של תושבי עיר זו גופא היא תסייע בידם בנושא זה".³² מכאן שהשיקול הביטחוני לא היה מרכזי בדחיית הבקשה.

בשנת 1991, בעקבות ביקור של מהנדס העיר במסגד, הוכרז כי המבנה מסוכן ויש חשש שיקרוס ולכן פונה המסגד מתכולתו ונסגר. מאז ועד לפתיחתו מחדש של המוזיאון ב-2012 עמד המבנה בשיממונו, סגור ומוזנח. עיריית באר-שבע הדגישה לאורך השנים כי היא שואפת לבצע בו שיפוץ כחלק מתכנית להפכו לחלק ממתחם מוזיאונים.³³

פינוי המסגד והחשש למצבו הפיזי עוררו מחדש את המאבק על פתיחתו מחדש לתפילה. בשנות ה-90 הגישו חברי-כנסת ערבים שאילתות לשרי הממשלה ושאלו מדוע אין פותחים את המסגד בבאר-שבע לתפילה בפני הציבור המוסלמי.³⁴

בתחילת 1993 התערבו בנושא סגן שר הבריאות נואף מצאלחה וסגן שר החקלאות ווליד צאדק (שניהם מוסלמים). הם קראו לרשויות להיעתר לבקשת 'האגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדואים' ולאפשר לה לשקם את המסגד ולהחזירו לשימוש המתפללים המוסלמים. מצאלחה פנה לראש הממשלה יצחק רבין, ואילו צאדק כתב לראש העיר יצחק רגר. העירייה דחתה את הפניות והשיבה כי היא דואגת לשיקום המבנה וכי החלה לבצע במקום עבודות שיפוץ.³⁵ בהודעה מטעם דוברת העירייה נמסר כי העירייה מעריכה

³² עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח'י נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח'י, אוגוסט 2002; תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח'י נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח'י, 3 בינואר 2005, עמ' 10-11.

³³ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, שם.

³⁴ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, שם. לטענת אחד הפעילים המוסלמים, עו"ד שחדה אבן-ברי, בריאיון שערכנו עמו: בתקופה שבה המבנה היה מוזנח ולא היה בו מוזיאון או כל דבר אחר, פנו גורמי העירייה לשיח' ג'ומעה אל-קסאסי, ראש עיריית רהט, דאז, מטעם התנועה האסלאמית, והציעו לו שהמוסלמים יקנו את המקום וייקחו אותו על אחריותם אך זה לא קרה. לא הצלחנו לאמת טענה זו. ראו למשל שאילתות של ח"כ טלב אל-צאנע ב: *דברי הכנסת*, 18 בנובמבר 1992; *דברי הכנסת*, 28 ביוני 1994; *דברי הכנסת*, 15 בדצמבר 1999.

³⁵ ראו: ח"כ נואף מצאלחה, סגן שר הבריאות, אל יצחק רבין, ראש הממשלה, "המסגד בבאר-שבע", 21.2.1993; "בקשה לאפשר לבדואים לשקם את מסגד באר-שבע", *ידיעות אחרונות*, 10.3.1993; ח"כ ווליד צאדק, סגן שר החקלאות, אל יצחק רגר, ראש עיריית באר-שבע, "בית הקברות המוסלמי והמסגד בעירך באר-שבע", 16.2.1993; עמית ריינגולד, עוזר ראש העירייה, אל ח"כ וליד צאדק, סגן שר החקלאות, "מכתבך מיום 16.2.1993", 2.3.1993; הודעת דוברת העירייה, 8.2.93.

שדרושה השקעה של כמיליון שקלים לביצוע עבודות השיקום וההצלה של המבנה וכי היא עושה ככל יכולתה לגיוס התקציבים הדרושים.³⁶

ביוני 1997 פנו 15 חברי-כנסת (יהודים וערבים) אל ראש הממשלה ואל שר הדתות בבקשה לשקול את מסירת המסגד לאוכלוסייה המוסלמית בבאר-שבע.³⁷ את התביעה הפוליטית ביקשו הערבים ללוות בלחץ ציבורי והם ארגנו תפילה הפגנתית ברחבת הדשא מול המסגד. משטרת באר-שבע אישרה את קיום התפילה חרף התנגדות העירייה בראשותו של דוד בונפלד (ליכוד). ערב התפילה גייס אלי בוקר, חבר מועצת העיר מטעם הליכוד, עובדי עירייה שפיזרו זבל אורגני על הדשא במטרה למנוע את קיומה,³⁸ אך הדבר לא הרתיע את המוסלמים שהגיעו למקום ביום שישי. הם כיסו את הזבל האורגני ביריעות ניילון גדולות ומאות מוסלמים קיימו את התפילה כמתוכנן, כאשר מולם עומדים כ-150 מפגינים יהודים וצועקים: "באר-שבע ליהודים". כ-300 שוטרים ואנשי מג"ב מנעו חיכוך בין הצדדים וארבעה מפגינים יהודים נעצרו, ביניהם אלי בוקר שניסה לפרוץ בכוח לעבר המתפללים. בתום התפילה פינתה המשטרה את המפגינים בכוח והאירוע זכה לסיקור נרחב בתקשורת.³⁹ העירייה הודיעה שכדי למנוע תפילות במקום היא תקיים ברחבת המוזיאון (המסגד) בימות-בידור כל יום שישי.⁴⁰

כחודש לאחר מכן, באוגוסט 1997, פנה יו"ר הוועד המוסלמי בנגב, מוחמד עבד אל-האדי, אל העירייה במכתב ובו דרישה שהעירייה תקיים את הבטחתה משנת 1988, מאחר שמספר המוסלמים בעיר הגיע לדבריו לכ-700 משפחות ועל כך יש להוסיף כ-500 סטודנטים וכ-700 עובדי-הוראה.⁴¹ פנייתו של אל-האדי הושבה ריקם.

³⁶ הודעה מטעם דוברת העירייה, איילת מזור, 8.2.1993.

³⁷ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, אוגוסט 2002, עמ' 12.

³⁸ צ. אלוש, "הקרוב על המסגד", *ידיעות אחרונות*, 27.7.1997.

³⁹ ראו: נ. חסון, "אחרי חסן-בכ וסידנא-עלי, נפתח המאבק על המסגד של באר-שבע", *הארץ*, 1.3.2004. אלי בוקר אושפז מאוחר יותר לאחר שחש בלבו. ראש העיר אמר כי מדובר ב"פרובוקציה של קיצוניים מהתנועה האסלאמית שמבקשים לפגוע במרקם היחסים הטוב והעדין בין ערבים ליהודים".

⁴⁰ צ. אלוש, "הקרוב על המסגד", *ידיעות אחרונות*, 27.7.1997.

⁴¹ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, אוגוסט 2002, עמ' 12. פניות נוספות נעשו בתחילת 2002 ע"י התכנית לזכויות-אדם באוניברסיטת תל-אביב ועדאלה, אך גם הן נדחו.

ב. המאבק המשפטי

משנכשל המאבק הציבורי החליטו הפעילים להעביר את המאבק לזירה המשפטית באמצעות ארגון 'עדאלה' – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי, שנוסד בשנת 1996. ארגון זה הגיש עתירה לבית המשפט העליון, אליה צורפו 25 עותרים מוסלמים המייצגים מגוון של בעלי-עניין.⁴² העותרים דרשו לאפשר לתושבים המוסלמים להתפלל במסגד בבאר-שבע ולבטל את הכרזתו כמוזיאון. העותרים דרשו שהרשויות ישפצו ויתחזקו את המבנה באופן שוטף או שלחילופין יאפשרו להם לנהלו ולהפעילו על פי אמונתם.⁴³

בתגובה הציעה פרקליטות המדינה לבג"ץ להקים ועדה ממשלתית בין-משרדית שתנסה להציע פתרון לסכסוך.⁴⁴ השופטים קיבלו את ההצעה, כנראה בתקווה שעבודת הוועדה תייתר את הדיון בעתירה ותפתור אותם מן הצורך לקבל הכרעה בסוגיה רגישה זו.⁴⁵

בפברואר 2004 מינה ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, ועדה בין-משרדית בראשותו של מזכיר הממשלה דאז, ישראל מימון. חברי הוועדה היו נציגי המשרד לביטחון-פנים, משרד המשפטים, משרד הפנים (אליו הועבר האגף לעדות לא-יהודיות בתקופת פירוק משרד הדתות בשנים 2004-2008), משרד החינוך, מנהל מקרקעי ישראל ומשטרת ישראל. בוועדה לא שותף אף נציג מוסלמי אחד והיא שמעה עדויות של גורמים שונים ובהם נציגי משטרה, עיריית באר-שבע ונציגי העותרים. כמו כן הופיעו

⁴² ביניהם האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל והוועד המוסלמי בנגב, 17 עותרים בעלי מקצועות חופשיים המתגוררים בבאר-שבע (מהם שלושה בעלי תואר די"ר ומספר עורכי דין) ושישה עותרים מארבעה יישובים בדואים סמוכים – שלושה מופרים (תל-שבע, לקיה ורהט) ואחד לא-מוכר (גיסר אל-סר).

⁴³ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', אוגוסט 2002, עמ' 2.

⁴⁴ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', תק-על 2011 (2), 3562.

⁴⁵ במקביל הגישו העותרים המוסלמים עתירה לעצור עבודות שיפוצים במבנה נוכח מכרזים שפרסמה העירייה לשיפוץ האתר. בתגובה לכך התחייבה העירייה שלא יבוצעו עבודות שיביאו לשינוי במבנה המסגד. ראו בעיקרי טיעון מטעם העותרים, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 31 במאי 2009, עמ' 5.

מכרז ראשון פורסם בינואר 2004 ומכרז שני פורסם באפריל 2007. העירייה הודיעה כי בשלב ראשון יבוצעו עבודות חיצוניות והשיפוץ יתמקד בעיקר בקיר האבן החיצוני ובשלב שני ייעשו עבודות לשיקום פנימי של הבניין לצורך הכשרתו מחדש כמוזיאון. מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 10 בינואר 2005, עמ' 8.

בפניה שני מומחים לאסלאם: פרופ' רפאל ישראלי ופרופ' משה שרון, שהמליצו לא לפתוח את המסגד לתפילה. העותרים טענו כי הוועדה לא הזמינה מומחה המייצג עמדה שונה ולא מומחה מוסלמי שיספק חוות-דעת מנקודת-מבט אסלאמית.⁴⁶

בדו"ח ועדת מימון נכתב כי היא מכירה בחשיבותו ובערכו ההיסטורי והדתי של המסגד, אך היא ממליצה שלא לשנות את ייעודו הנוכחי [כמוזיאון] ולא לאפשר לתושבים המוסלמים להתפלל בו. הוועדה גרסה כי לאחר 50 שנה שבהן לא התפללו במסגד, אין הצדקה לשנות את הסטאטוס-קוו וכי כל שינוי יעורר מהומות בקרב האוכלוסייה היהודית. עוד צוין בדו"ח כי באר-שבע היא עיר יהודית בלבד ולא עיר מעורבת כפי שרואים אותה המוסלמים. אי-לכך עניינו ועתיזו של המסגד, הנמצא בלב שכונה יהודית, שונה ממסגדים בערים מעורבות. הוועדה הוסיפה כי ישנם שלושה חדרים-תפילה מוסלמיים בעיר: בבית החולים סורוקה, באוניברסיטת בן-גוריון ובמכללת קיי, בהם המוסלמים יכולים לעשות שימוש, ואם מוסלמים בבאר-שבע אינם רוצים להתפלל בהם, הם יכולים לנסוע למסגדים ביישובים (בדואיים) שמחוץ לעיר. עם זאת המליצה הוועדה בפני העירייה שבבחירת הייעוד למבנה תביא לידי ביטוי את אופיו המיוחד הנובע מן ההיסטוריה והארכיטקטורה שלו.⁴⁷ בשלב זה אימצה עיריית באר-שבע את מסקנות הדו"ח בעוד שהעותרים המוסלמים הטיחו בו ביקורת קשה.⁴⁸

היעדר הסכמה על הצעת ועדת מימון הביא לכך שבינואר 2005 הציגו שופטי בג"ץ לצדדים הצעת-גישור לפיה מבנה המסגד לא ישמש מוזיאון ולא מסגד, אלא ייועד לצורכי האוכלוסייה המוסלמית כמרכז תרבותי-חברתי, אך לא תתאפשר בו תפילה.⁴⁹ במאמר מוסגר יצוין כי מסגדים רבים, מאז ראשית ימי האסלאם ועד ימינו, משמשים גם כמרכזי תרבות וחברה. הצעת הגישור של בג"ץ מעניינת מבחינה זו שניתן לראות בה פתרון

⁴⁶ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 8.

⁴⁷ מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 10 בינואר 2005; תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005; בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

⁴⁸ מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 10 בינואר 2005; תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005.

⁴⁹ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2005 (1), 493.

ימעבריי, דהיינו פתרון-ביניים לקראת מימוש תביעת העותרים לפתיחת המבנה לתפילה. שהרי אם ישמש המבנה מרכז חברתי למוסלמים, תורגש ממילא נוכחות מוסלמית גוברת במרכז באר-שבע. נוסף על כך, כשירצו באי החוגים החברתיים להתפלל, סביר שיעשו זאת בין כותלי המבנה ולא מחוצה לו. אילו הסכימו הצדדים להצעת השופטים ניתן היה להעריך שתהיה זו רק שאלה של זמן עד שהמבנה יחזור לשמש מסגד לכל דבר. ייתכן ומקור ההשראה להצעת-גישור זו מבוסס על רעיון של אחד מנציגי המוסלמים ששמעה ועדת מימון – עו"ד שחדה אבן-ברי. לדברי אבן-ברי הוא העלה בפני הוועדה הצעת-פשרה שעל פיה המסגד יחולק לשני אגפים – אגף אחד ישמש מרכז לתרבות האסלאם עם ספרייה ומקום-מפגש למתעניינים באסלאם ואגף שני לתפילה. כדי להרגיע את חששם של יהודים המתגוררים בעיר העתיקה מקריאת המואזין, הציע אבן-ברי כי במקום לא יופעלו רמקולים. לטענת אבן-ברי נמתחה על הצעתו ביקורת מצד גורמים מוסלמיים.⁵⁰

העותרים המוסלמים הודיעו שהם מקבלים את הצעת הגישור של שופטי בג"ץ בכפוף לשמירה על זכותם לשוב ולפנות לבית המשפט "כשהזמן יאפשר זאת".⁵¹ עיריית באר-שבע, לעומת זאת, דחתה את ההצעה וקראה לכבד את המלצות ועדת מימון ולשמור על ייעודו הקיים של המבנה כחלק ממוזיאון הנגב. גם משרד הדתות; משרד המדע, התרבות והספורט ומנהל מקרקעי ישראל הביעו התנגדות להצעת בג"ץ.⁵²

לאחר כשנה הציעו שופטי בג"ץ נוסחת גישור נוספת המתבססת במידה מסוימת על המלצת ועדת מימון להתחשב באופי ההיסטורי של המבנה. על פי ההצעה החדשה ייועד המבנה למוזיאון ויוקדש לנושאים הקשורים בתרבות האסלאם.⁵³ בתגובה הודיעה המדינה על הסכמתה לייעד את המבנה להקמת מוזיאון לתרבות האסלאם ועמי המזרח עם תצוגות שייתנו ביטוי לתרבות האסלאם, על פי שיקול הדעת המקצועי של מנהלי המוזיאון ובכפוף לחוק המוזיאונים. הצעה זו מאפשרת לבעלי השליטה במוזיאון (עיריית באר-שבע) לקבוע את תוכני התצוגות ואת המינון הנכון בין תרבות האסלאם לתרבויות אחרות, כמו התרבות היהודית. המדינה טענה כי הצעה זו שומרת על

⁵⁰ ריאיון עם אבן-ברי, 1.7.2011.

⁵¹ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

⁵² דו"ח מעקב אחר תיקון ממצאי הביקורת, מוזיאון הנגב, מבנה המסגד לשעבר, עיריית באר-שבע, דו"ח מבקר העירייה לשנת 2005, מסי' 23.

⁵³ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

ייעודו הנוכחי של המבנה כמוזיאון ועולה בקנה אחד עם תכניות העירייה ועם המלצות ועדת מימון, מעניקה ביטוי להיסטוריה ולארכיטקטורה של המבנה ומגלה התחשבות ברגשות הציבור המוסלמי.⁵⁴ אך בניגוד לעמדת הממשלה, התנגדה עיריית באר-שבע לכך שהמבנה ישמש מוזיאון לתרבות האסלאם. לעומת זאת היא הסכימה להגדרה אחרת של תוכני המוזיאון, כך שישמש "מוזיאון לתרבות בני-אברהם" ויכלול גם מוצגים המשקפים את תרבות האסלאם. גם העותרים המוסלמים דחו את הצעת הגישור השנייה של השופטים.⁵⁵ משלא עלה בידי שופטי בג"ץ לגשר בין הצדדים, הם נאלצו לפסוק בעתירה.

פסק הדין של בג"ץ פורסם ב-22 ביוני 2011 וביטא מחלוקת פנימית בין שלושת שופטי ההרכב: סלים ג'ובראן, איילה פרוקצ'יה ומרים נאור. יו"ר ההרכב, השופט סלים ג'ובראן, פסק שהעתירה תתקבל בחלקה "במובן זה שהמבנה ייועד להוות מוזיאון המוקדש באופן ייחודי לתרבות האסלאם ועמי המזרח", כלומר: על פי הצעת הגישור השנייה שהציעו השופטים לצדדים, שהתקבלה רק על ידי נציגי הממשלה, אך לא על ידי העירייה ולא על ידי העותרים המוסלמים. על פי פסק הדין ייקבע תוכן המוזיאון "על פי שיקול דעתם המקצועי של מנהלי המוזיאון ובהתייעצות עם העותרים ובכפוף לכל דין".⁵⁶ ראש ההרכב הותיר לעותרים פתח להמשיך ולהיאבק במישור התכנוני והמשפטי למען פתיחת המבנה לתפילה. הוא ציין שתכנית מתחם המוזיאונים הופקדה וטרם פורסמה להתנגדויות. מסיבה זו יש עדיין לעותרים הזדמנות לפעול למימוש תביעתם במישור התכנוני [הכרזה על המבנה כמסגד, ובעקבות כך לתבוע את פתיחתו לתפילה] ובאם החלטות ועדות התכנון ייראו להם בלתי-ראויות, יוכלו לפנות לבית המשפט לעניינים מנהליים.⁵⁷

ב-19 בנובמבר 2011 נפתח מחדש המוזיאון בבניין המסגד ונחנכה בו תערוכה זמנית העוסקת בהיסטוריה של העיר באר-שבע. אוצר התערוכה הוא גואל דרורי והתערוכה מציגה צילומים של העיר מן התקופה העות'מאנית ועד לימינו אלה. ד"ר דליה מנור מונתה למנהלת המוזיאון והוקמה ועדת-היגוי שמטרתה, על פי הודעת העירייה, לסייע למנהלת בגיבוש הצעות "לקידום ולהמשך פיתוחו של המוזיאון ברוח פסיקת בג"ץ".⁵⁸ העירייה פנתה

⁵⁴ ש.ם.

⁵⁵ ש.ם.

⁵⁶ ש.ם.

⁵⁷ ש.ם.

⁵⁸ חברי ועדת ההיגוי: ד"ר דליה מנור, מנהלת ואוצרת המוזיאון; ד"ר מרטין וייל, מנהל קרן ברכה; עדנה מושנזון, אוצרת עצמאית; שלומית נמליך, יועצת לענייני מוזיאונים, משרד התרבות והספורט; עידית עמיחי, מנהלת תחום מוזיאונים ואמנות פלסטית, משרד התרבות והספורט; ד"ר חוסני שחאדה, מומחה לאמנות האסלאם; ד"ר אורית שמיר, ראש ענף מוזיאונים ותצוגות, רשות העתיקות.

לארגון עדאלה וביקשה שיעביר לד"ר מנור שם של נציג/ה מטעמו שישימש משקיף בוועדת ההיגוי. במקביל פרסמה העירייה קול-קורא לאיתור אוצר מומחה בתחום האסלאם.⁵⁹ היא הודיעה כי לאחר שייבחר אוצר זה "יפעלו כל הגורמים המעורבים במוזיאון לקבלה, רכישה, שאילה או הקמה של תערוכות שתהיינה מיועדות להצגת תרבות האסלאם ועמי המזרח".⁶⁰ בסופו של התהליך נבחרה האוצרת ד"ר שרון לאור-סירק, המתמחה באמנות מוסלמית. נציגי עדאלה מחו על כך שהתערוכה שנחנכה אינה קשורה כלל לאסלאם וטענו כי שילוב של משקיף בוועדת ההיגוי אינו נותן מענה מספק לדרישת בג"ץ לפיה תוכן המוזיאון ייקבע "בהתייעצות עם העותרים".⁶¹

בספטמבר 2012 שב הנושא ועלה לסדר היום הציבורי בעקבות מחאה שהתעוררה נגד הכוונה לערוך פסטיבל יין ברחבה הסמוכה למסגד. נציגי הציבור הערבי הקימו במקום אוהל מחאה ותכננו הפגנה ליום פתיחת הפסטיבל. ארגון עדאלה פנה ליועץ המשפטי לממשלה, ונשיא בית הדין השרעי לערעורים, ד"ר אחמד נאטור, כתב לראש עיריית באר-שבע רוביק דנילוביץ' וקרא לו לבטל את הפסטיבל.⁶² גורמים ערביים בישראל פנו גם לנציגים דיפלומטיים של טורקיה, מצרים וירדן והנושא זכה לתהודה רבה בתקשורת הערבית.⁶³ עיריית באר-שבע דחתה תחילה את הטענות וטענה כי האירוע מתקיים ברחבה הסמוכה למבנה המסגד ולא בתוכו וכי הפסטיבל מתקיים זה שש שנים ברציפות ולא נשמעו תלונות בנושא.⁶⁴ לבסוף, ערב פתיחת הפסטיבל הושגה פשרה לפיה הוא יתקיים כמתוכנן, אך דוכני היין יוצבו מחוץ לרחבת המסגד.

כשהתעורר המשבר התקיים מפגש בין ראש העיר לוועדת ההיגוי של ערביי הנגב. גם נשיא המדינה, שמעון פרס, התערב ושוחח על הנושא עם ראש העיר דנילוביץ'. הפשרה הושגה לבסוף במגעים בין המשטרה לבין חה"כ טלב אל-צאנע.⁶⁵ כל חברי ועדת ההיגוי של ערביי הנגב קיבלו את ההצעה ודוברים מוסלמים בירכו עליה. כך, למשל, ראש עיריית רהט, פאיז אבו-סיהבאן, אמר: "אנחנו שמחים שראש העיר באר-שבע החליט

⁵⁹ ראו: http://www.kivunim7.co.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/282012.pdf

⁶⁰ על פי: עו"ד ג'פרי גודמן, סגן היועץ המשפטי לעו"ד אראם מחאמיד, עדאלה, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים ואח' נגד עיריית באר-שבע ואח', 14.6.2012.

⁶¹ שיחה עם ד"ר ת'אבת אבו-ראס, 5.9.12.

⁶² י. יגנה וג': חורג, "מוסלמים בנגב הקימו מאהל מחאה נגד פסטיבל יין במסגד בבאר-שבע, הארץ, 3.9.2012.

⁶³ "חי"כ אל-צאנע ביקש מנשיא מצרים וממלך ירדן למנוע עריכת פסטיבל במסגד, Ynet, 3.9.2012.

⁶⁴ י. יגנה וג': חורג, "מוסלמים בנגב הקימו מאהל מחאה נגד פסטיבל יין במסגד בבאר-שבע, הארץ, 3.9.2012.

⁶⁵ שיחה עם ד"ר ת'אבת אבו-ראס, 5.9.2012.

להוציא את היין מחצר המסגד. אנחנו חושבים שהדבר הזה הוא טוב ליחסי האמון בין היהודים לבין המוסלמים בדרום". מנהל עדאלה בדרום, ד"ר ת'אבת אבו-ראס, הגדיר את ההחלטה כצעד בכיוון הנכון.⁶⁶

ג. הטיעונים שבמחלוקת

ניתוח טיעוני הצדדים בפני בית המשפט העליון מסייע בידינו לחדד את הדילמות ולגבש המלצות למדיניות שתמנע התפרצות סכסוכים במקומות רגישים במרחב העירוני ותאפשר מתן כבוד לרוב ולמיעוט כאחד.

לעותרים היו שני טיעונים מרכזיים: האחד כי שלילת הזכות להשתמש במסגד לצורכי-תפילה היא פגיעה בחופש הפולחן וכי השימוש בו למטרה שאינה פולחנית (מוזיאון) הוא פגיעה במקום קדוש. הטיעון השני היה שלמיעוט המוסלמי יש זכות להיות מיוצג במרחב הציבורי העירוני של באר-שבע. סוגיה נוספת שהעלו שני הצדדים היא השאלה הדמוגרפית – מה גודלה של הקהילה המוסלמית בבאר-שבע ואם יש בו כדי להצדיק הפעלת מסגד מרכזי כמקום-תפילה לחבריה. הממד הדמוגרפי נוגע גם לשאלת ההשפעה של פתיחת המסגד על צביון העיר – טיעון שהועלה ע"י נציגי המדינה והעירייה. טיעון נוסף שגורמים אלה העלו נגע לשיקולי-ביטחון, הן מעצם העובדה שהמסגד סמוך לבסיס צבאי והן מחשש שהחזרת התפילות למסגד תיצור מוקד חיכוך בין האוכלוסיות. כמו כן הועלה החשש שהדבר ייצור תקדים לתביעות דומות במקומות אחרים בארץ.

1) פגיעה בחופש הפולחן ובמקום קדוש ומדיניות של איפה ואיפה בשירותי-דת בישראל

העותרים המוסלמים טענו בשם חופש הפולחן כי למוסלמים תושבי באר-שבע ולמבקרים בעיר יש זכות להשתמש במבנה המסגד לצורכי-תפילה. בכתב התביעה שהגיש ארגון עדאלה נטען כי בהועידים את המבנה למוזיאון התעלמו העירייה והמדינה מהאינטרסים של המיעוט והעדיפו שיקולי תכנון אחרים. לטענת עדאלה אסור שעיריית באר-שבע תנקוט מדיניות של איפה ואיפה בהענקת אפשרויות פולחן לתושבים היהודים לעומת התושבים המוסלמים. הארגון טען כי בבאר-שבע יש לפחות 3,000 מוסלמים ללא מסגד לעומת 259 בתי-כנסת – בית-כנסת אחד בממוצע לכל 700 יהודים (אם נביא בחשבון

⁶⁶ י. יגנה, "פשרה ב"ש: פסטיבל היין יתקיים ליד המסגד – בלי היין", הארץ, 4.9.2012.

שרק שליש מהיהודים מתפללים בקביעות ורק מחציתם מבקרים בבתי-כנסת בחגים אזי יש בית-כנסת אחד לכל 230-350 מתפללים יהודים בבאר-שבע). נציגי הארגון הדגישו שהעיר מספקת שירותים גם ל-150 אלף תושבים בדואים החיים בנגב.⁶⁷

העותרים הסתמכו בין השאר על העיקרון של חופש הדת והפולחן המוזכר בהכרזת העצמאות של מדינת-ישראל (1948) ובהכרזה האוניברסאלית בדבר זכויות האדם (1948). הם נעזרו גם בחוק השמירה על המקומות הקדושים (התשכ"ז-1967) שמטרתו להבטיח שהמקומות הקדושים "יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות הקדושים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות".⁶⁸ בנוסף טענו העותרים כי מניעת התפילה במסגד פוגעת בכבודם וברגשותיהם וכי היא עומדת בסתירה לחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (התשנ"ב-1992).⁶⁹

העירייה טענה מנגד כי יש בבאר-שבע שלושה חדרי-תפילה במקומות בהם גרים או עובדים מוסלמים (בי"ח סורוקה, אוניברסיטת בן-גוריון ומכללת קיי) וכי בעיר העתיקה מתגוררים בעיקר יהודים. העותרים המוסלמים השיבו כי במכללת קיי אין מקום-תפילה וכך גם בבית החולים סורוקה וכי מקום התפילה באוניברסיטת בן-גוריון אינו מספק את צורכיהם משום שהגישה אליו אינה חופשית לכל אדם ומוגבלת לסטודנטים.⁷⁰ חדר-תפילה מאולתר שהוקם בשוק, מעיד לטענת הפעילים המוסלמים על הצורך במסגד.⁷¹

כמו כן טענה העירייה כי "גם אם ישנם צורכי תפילה, אין הדבר ברור מאיליו כי הדרך היחידה לספקם היא מסירתו של מבנה המסגד בבאר-שבע הנמצא בלב באר-שבע ובקרבה לשטחים ביטחוניים".⁷² נעיר שעמדת העירייה אינה מביאה בחשבון את העובדה שמשוא הסכסוך הוא מסגד עירוני גדול שמתפלליו מגיעים מכל רחבי העיר וגם מחוצה

⁶⁷ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 12.

⁶⁸ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', אוגוסט 2002.

⁶⁹ שם.

⁷⁰ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 12.

⁷¹ ראו נספח 4/ה.

⁷² עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', אוגוסט 2002, עמ' 10.

לה. כפי שבית-כנסת גדול אינו משרת רק את המתגוררים סביבו, כך גם מסגד גדול משרת מתפללים המגיעים אליו מאזור נרחב.

עוד טענו העותרים שהמסגד הוא בבחינת מקום קדוש נצחי וכל שימוש שנעשה בו שלא למטרות תפילה דתית הוא בבחינת חילול הקודש. לטענתם ההזנחה המתמשכת והיעדר הטיפול והשמירה על המסגד הם עלבון צורב למוסלמים ופגיעה ברגשותיהם לא פחות מהשחתת המבנה.⁷³

בשאלת קדושתו של מסגד נטוש קיימת מחלוקת בהלכה המוסלמית ובפרקטיקה והצדדים הגישו על כך חוות-דעת סותרות. בעוד שפרופ' משה שרון הציג בפני ועדת מימון עמדה לפיה ההלכה המוסלמית סובלת מצב בו מסגד שחדל לשמש לתפילה יכול לשמש לכל מטרה אחרת, הציגו העותרים חוות-דעת של נשיא בית הדין השרעי לערעורים, הקאדי ד"ר אחמד נאטור, ושל המופתי של ירושלים, לפיהן המבנה קדוש למוסלמים ואין לפגוע בקדושתו.⁷⁴

2) זכות המיעוט לייצוג במרחב הציבורי

אחת הטענות שהציגו העותרים בצורה עקיפה בפני בג"ץ היתה כי המסגד אינו מקום קדוש בעלמא אלא סמל תרבותי של המיעוט הערבי הלאומי בישראל ועל כן פתיחתו נדרשת כחלק מזכויות התרבות של מיעוט.⁷⁵ עו"ד שחדה אבן-ברי טוען כי סוגיית חופש הפולחן אינה הסוגיה המרכזית, אלא בעיית שוויון הזכויות בין בני דתות שונות באותה עיר. לטענתו, אילו אפשרה העירייה למוסלמים להתפלל במקום, היה הדבר "נותן מבחינה נפשית תחושה שאתה שווה... אני גר בשכונת רמות ויש לפחות חמישה בתי-כנסת ענקיים ולנו אין כלום. שלפחות תהיה האפשרות".⁷⁶

⁷³ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ"י עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, 3 בינואר 2005, עמ' 9.

⁷⁴ מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ"י עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, 10 בינואר 2005; תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ"י עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, 3 בינואר 2005.

⁷⁵ העותרים: המסגד נבנה לשרת את תושבי העיר והסביבה והמימון הגיע במחציתו מהבדואים. סותרים את הטענה של העירייה על פיה השלטון הטורקי בנה את המסגד לצורכי הצבא. ראו בתגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ"י עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, 3 בינואר 2005, עמ' 4.

⁷⁶ ריאיון עם עו"ד שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

שאלת ההתחשבות בזכות המיעוט לייצוג במרחב הציבורי היא שאלה פוליטית הקשורה בסכסוך הרחב שבין ישראל לפלסטינים. בישראל קיימת תחרות על אופי המרחב הציבורי. השיח הגלוי והמניעים הסמויים של שני הצדדים לסכסוך טעונים בפוליטיקה של זהויות, ובאופן מדויק יותר: במאבק על הנרטיבים ההיסטוריים הלאומיים; בשליטה על הנוף הסמלי והשטח הפיזי של עיר שהיתה ערבית וכיום היא יהודית; במתח שבין זיכרון והשכחה ובין שחזור למחיקה. מדינת ישראל פועלת לייחוד המרחב הציבורי והנופי ותנועות אסלאמיות פועלות להחזרת האופי הערבי-אסלאמי שקדם לשנת 1948 על כנו במרחב הציבורי. גם גורמים ערבים וגם תנועות יהודיות ליברליות והומניסטיות דורשות לעצור את פעולת המחיקה וההכחשה של מה שקדם ל-1948 ולשלב את הנרטיב הערבי-מוסלמי בנוף הזהותי בערים היהודיות.⁷⁷

המתחים הסמויים והגלויים הכרוכים במאבק על ייעודו של מבנה המסגד בבאר-שבע מובנים טוב יותר על רקע ההיסטוריה של העיר ושל המבנה ועל רקע השיח של פעילים משני הצדדים. בנרטיב הערבי באר-שבע היא עיר ערבית שנכבשה על ידי היהודים אשר 'סילקו' [לפי עו"ד שחדה אבן-ברי]⁷⁸ ממנה את התושבים הערבים, והמסגד הוא הסמל הבולט של עברה הערבי-מוסלמי של העיר. על השאלה מה משמעות המסגד בעיניו עונה נורי אל-עוקבי, יו"ר האגודה להגנה על זכויות הבדואים: "זה ההיסטוריה שלי... המסגד מסמל את ההיסטוריה של הבדואים ואת העובדה שארץ הנגב שייכת לבדואים. ישראל מנסה למחוק את כל העקבות שלנו וזה לא בסדר".⁷⁹ עו"ד שחדה אבן-ברי, תושב באר-שבע (חילוני וקומוניסט) ופעיל בנושא זכויות הבדואים, מספר כי הרגע המכונן מבחינתו היה פגישה עם פליטי באר-שבע המתגוררים בעזה שבאו לבקר בבאר-שבע אחרי המלחמה ב-1967 ומפיהם הוא שמע כיצד "היהודים ריכזו את הערבים במסגד לפני שגירשו אותם וירו בחלק מהם". מבחינתו המסגד מסמל "עם שסולק".⁸⁰ כשהוא נשאל על תחושותיו נוכח הזנחת המבנה ואיסור התפילה בו הוא משיב: "זה כמו שאתה עובר ורואה את הקבר של אבא שלך או מישהו מהמשפחה, ואתה רואה מה עשו ואתה חסר אוניס... זה חלק ממך, חלק מהדת שלך, בין אם אתה דתי או לא דתי אתה מרגיש שבוגדים בך ברגשות, פוגעים לך בנשמה".⁸¹ נראה, אפוא, כי רבים מן המוסלמים רואים

⁷⁷ ראו למשל: יחיאל שבי, "המתכון הערבי למימוש 'זכות השיבה'", *NEWS1*, 30.9.2008. וכן י. רייטר, *מקום מבטחו של אלה: פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות* (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011).

⁷⁸ ריאיון עם עו"ד שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

⁷⁹ ריאיון עם נורי אל-עוקבי, 1.7.2011.

⁸⁰ ריאיון עם עו"ד שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

⁸¹ ריאיון עם עו"ד שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

בפתיחתו של המסגד לתפילה תיקון עוול היסטורי והנכחה מחדש של העבר ההיסטורי של העיר כעיר ערבית, שנמחק, בראייתם, ע"י ישראל.

בנרטיב היהודי באר-שבע היא עיר יהודית המזוהה עם העיר המקראית שנחרבה לאחר הכיבוש המוסלמי ולא התקיימה עוד עד שלהי המאה-ה-19.⁸² עבור פעילי המאבק נגד פתיחת המוזיאון מן הצד היהודי, דרישת המוסלמים לחדש את התפילה במסגד מסמלת אי-השלמה עם תוצאות מלחמת העצמאות – דהיינו, אי-השלמה עם הפיכתה של באר-שבע לעיר יהודית.

אלי בוקר, האיש שניהל את המאבק הציבורי מן הצד היהודי, מציג בריאיון עמנו שתי מטרות למאבקו. האחת זהותית: הוא טוען כי לא מדובר במאבק על מסגד אלא במאבק על זהות העיר: "באר-שבע לא נתפסה מעולם כעיר מעורבת...הזהות צריכה להישאר יהודית. בשנת 1948 הקומנדו שלנו כבש את המסגד ראשון, זה סמל הכיבוש של באר-שבע". לטענתו, המוסלמים סימנו את המסגד כסמל כדי שהתנועה האסלאמית בצפון תוכל להגיד שהקרב הוא על כל הארץ. למאבק הזהותי יש, בראייתו, גם מטרה מעשית. המטרה השנייה היא כלכלית: לדבריו, פתיחת המסגד תוביל להגירה מוגברת של ערבים לבאר-שבע ולטענתו זה יפגע בעיר וכל ההשקעות שנעשו לפיתוחה ירדו לטמיון. "איפה שמגיעים הערבים", אומר בוקר, "הם מורידים את איכות החיים... הם כל הזמן מושכים אחורה".⁸³

3 הסוגיה הדמוגרפית

במשך כל השנים דחו הממשלה והעירייה את תביעת המוסלמים לפתוח את המסגד לתפילה מנימוק דמוגרפי. בשנות ה-70 התגורר בבאר-שבע מספר קטן של משפחות מוסלמיות. דחיית הבקשה על ידי העירייה והממשלה התבססה על נתון דמוגרפי זה. בשנת 1988 התחייבה העירייה, על פי מכתבו של ד"ר נסים דנה שצוטט לעיל, כי "אם בעתיד יגדל מספר האוכלוסייה המוסלמית, תושבי עיר זו גופא, היא תסייע בידם בנושא

⁸² על פי בראשית כ"א 28-31 נגזר שם העיר מהשבועה של אברהם ואבימלך מלך גרר על הבאר שהיתה במחלוקת ביניהם.

⁸³ ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011. טענה דומה העלה ד"ר גיא בכור. לדעתו, פתיחת המסגד היא ניסיון של המוסלמים להשיג אחיזה סמלית בבאר-שבע ולקדם שינוי באופי העיר. ראו: ג. בכור, "חשיבותה הקריטית של ו' החיבור", *ידיעות אחרונות* – 24 שעות, 18.3.2004.

זהו.⁸⁴ כיום, לאחר שחלפו שנות דור השתנתה תמונת המצב הדמוגרפית, אולם ישנה מחלוקת בין הצדדים על העובדות.

בעתירה שהוגשה לבג"ץ ב-2002 טענו העותרים המוסלמים כי בבאר-שבע מתגוררים 1,900 תושבים מוסלמים וכן סטודנטים ערבים שמגיעים מכל רחבי הארץ ולומדים באוניברסיטת בן-גוריון, במכללת קיי ובמכללה הטכנולוגית וכי העיר נותנת שירותים גם לתושבי הפריפריה.⁸⁵

על פי הלמ"ס התגוררו בשנת 2010 בבאר-שבע 195.4 אלף תושבים, מתוכם 3,700 ערבים שהיו 1.9% מכלל האוכלוסייה.⁸⁶

מספר התושבים הערבים (רובם המכריע מוסלמים) החיים בבאר-שבע נמצא בעלייה וניתן לחלקם לשלוש קבוצות חברתיות שונות: קבוצת הבדואים, בעיקר בעלי מקצועות חופשיים (רופאים, עורכי-דין, אקדמאים) שעברו להתגורר בעיר עם משפחותיהם; מורים

⁸⁴ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', אוגוסט 2002, עמ' 12.

⁸⁵ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 3 בינואר 2005, עמ' 6. בעתירה משנת 2002 טענו העותרים כי בנפת באר-שבע מתגוררים 114,000 תושבים ערבים בדואים ובאר-שבע היא מרכז מסחרי, תרבותי, חברתי, כלכלי ורפואי לבדואים בנגב, שמגיעים משבע עיירות ומ-45 כפרים לא-מוכרים. בתגובה לדו"ח ועדת מימון נקטו העותרים מספר אחר וטענו כי ישנם 5,000 תושבים מוסלמים בעיר ובמקום אחר צוין המספר 3,000 תושבים מוסלמים ועוד כ-150 אלף מוסלמים המבקרים בה דרך קבע. בעתירה שהוגשה בשנת 2009 נטען שישנם 6,000 מוסלמים בעיר. במפקד 2008 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה נמנו בבאר-שבע כ-3,000 מוסלמים שהם 1.6% מן האוכלוסייה. כלל האוכלוסייה עמד על 193.4 אלף תושבים, מתוכם: 89% יהודים (כ-172 אלף), 1.6% מוסלמים (כ-3,000), 0.7% נוצרים (כ-1,300) והיתר בני דת אחרת או ללא דת (ככל הנראה בעיקר עולים 'ללא דת'). ראו מפקד משנת 2008:

http://cbs.gov.il/www/mifkad/mifkad_2008/profiles/rep_h_900000000000.pdf

⁸⁶ ראו: הלמ"ס, השנתון הסטטיסטי לישראל, 2011: http://www.cbs.gov.il/shnaton62/st02_16.pdf. אלי בוקר, סגן ראש העירייה לשעבר, העומד בראש המאבק נגד פתיחת המסגד לתפילה, אמר לנו בריאיון כי לדעתו אין בבאר-שבע יותר מאלף תושבים מוסלמים ולטענתו רובם בדואים שאינם מתפללים כלל, וכולם פזורים בשכונות שונות, כך שבסמיכות למסגד – שכונת העיר העתיקה – מתגוררים רק מעטים (ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011). כמו כן, העירייה טענה בתגובתה לבג"ץ שלא קיימת תופעה של מוסלמים שמתפללים ברחובות. ועדת מימון לא השתכנעה בכך שקיים צורך אמתי של אלפי או עשרות-אלפי מוסלמים בתפילה דווקא במבנה זה. הוועדה חזרה על טענת העירייה לפיה קיימים שלושה מקומות-תפילה למוסלמים בבאר-שבע. העובדות משרתות את טיעוני שני הצדדים. נורי אל-עוקבי טוען כי בבאר-שבע מתגוררים 15 אלף מוסלמים, חלקם משתי"פים שהגיעו לבאר-שבע אחרי ההתנתקות. הוא מציין שאחרי התרחבות גבולות העיר (הכללת בית הכלא 'אוהלי קידר' בגבולות העיר) נוספו לעיר עוד 8,000 בדואים מוסלמים (ריאיון עם נורי אל-עוקבי, 27.6.2012).

ערבים ובעלי-מקצוע אחרים הנדרשים בנגב; משתפי-פעולה מרצועת עזה שהמדינה יישבה (בעיקר לאחר ההתנתקות מעזה בשנת 2005) בבאר-שבע. חלק מהתושבים הערבים בעיר גרים בעיר העתיקה (בסמיכות למסגד) בזכות מחירי הדיור הנמוכים בשכונה זו. בעיר העתיקה יש גם עסקים בבעלות ערבים, או שערבים מועסקים בהם ומפעילים אותם. מבחינה משפטית ומנהלית אין המדינה חייבת לספק שירותי-דת לקהילת מתפללים שטרם התהוותה, רק משום שיש פוטנציאל של מתפללים שזהותם אינה ידועה עדיין. מצד שני, מעמדו של מסגד גדול הוא שונה, ולא נדרש שקהילת מתפללים תגור בסמוך לו. סוגיית אספקת שירותי הדת בנסיבות הדמוגרפיות של 2013 יכולה אפוא להיות גורם מכריע בסכסוך.

ניתן להעריך כי אם ייפתח המסגד בבאר-שבע לתפילה הוא לא יעמוד בשימונו ועד מהרה תיווצר סביבו קהילה קבועה. ייתכן שהוא יהיה גם אבן שואבת למבקרים ולמוסלמים תושבי באר-שבע שעד כה לא נהגו להתפלל בקביעות. כך היה גם במקרה של מסגד חסן-כפ שניצב במרכז-עסקים ובשולי שוק הכרמל בתל-אביב-יפו, אך מרוחק מאזורי המגורים של ערביי יפו. נציין כי בסקר שנערך בארה"ב נמצא כי 40% ממתפללי המסגדים נוסעים ברכבם כרבע שעה על מנת להגיע למסגד.⁸⁷

הסוגיה הדמוגרפית קשורה גם בשאלת צביונה של באר-שבע כעיר יהודית לעומת עיר מעורבת אם ישתנה הרכבה הדמוגרפית. היא נוגעת גם בשאלת אופייה של שכונת העיר העתיקה בלבה של באר-שבע. העירייה טענה ש"אין זה מתקבל על הדעת להפעיל בלב עיר יהודית מסגד פעיל".⁸⁸ גם ועדת מימון קבעה כי "באר-שבע היא עיר יהודית" ולכן "עניינו של המסגד שונה ממסגדים בערים מעורבות משום שזה נמצא בלב הקהילה היהודית".⁸⁹ העותרים טענו בתגובה כי בערים רבות בעולם, שאינן ערים מעורבות, אין אוסרים תפילת בני דתות אחרות במסגדים, בבתי-כנסת או בכנסיות. לטענתם יש למשל מסגדים בשיקגו ובניו-יורק, בפריז, בסנט-פטרסבורג ובלונדון וישנם בתי-כנסת בקהיר,

⁸⁷ D. Tacchini, "Islam, Mosques and Islamic Centers in the United States of America," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 392.

⁸⁸ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

⁸⁹ א. מוסא, "עיריית ב"ש לבג"צ: לא נפתח את המסגד הגדול למתפללים מוסלמים מטעמים ביטחוניים ונהפוך אותו למוזיאון; בג"צ מתח ביקורת על גישה זו והציע לצדדים הסדר זמני," *הירחון האלקטרוני של עדאלה*, גליון מסי' 9, ינואר 2005.

בחלב, בדמשק, בבגדד ובגירבה ומופקדת עליהם שמירה מטעם המדינה.⁹⁰ עוד נחזור לעסוק בהשוואות למדינות אחרות בעולם.

בראיונות שערכנו עם תושבים יהודים העובדים במשרדים הסמוכים למסגד נחשפו חששות מתרחישים אפשריים שעלולים להתרחש בעקבות פתיחת המסגד ובהם "השתלטות ערבית על העיר", שינוי שלילי בתדמית העיר, הפרת השלווה ותחושת הביטחון האישי באזור ("לא אוכל לתת לבתי לצאת לבד מהבית אם יסתובבו ערבים ברחוב", ריאיון), אירועים של מהומות והפגנות, רעש מקריאת המואזין וירידת ערך הדירות בשכונה (טענות דומות למדי הושמעו מפי המתנגדים לבניית מסגדים בערי אירופה ובכך נדון בחלק ההשוואתי של חיבור זה). אל-עוקבי טוען כי חששות אלה הם גזעניים ונובעים מכשל בחינוך. אשר לחשש ממהומות הוא טוען כי לשם כך יש משטרה ובתי-משפט אשר יידרשו לטפל בבעיות אם יתעוררו. לגבי החשש מרעש הוא מציין כי המוסלמים הסכימו לוותר על מואזין במסגד.⁹¹

עוד טוענים העותרים המוסלמים כי המסגד לא נמצא בלב שכונת-מגורים אלא מוקף בחנויות ובמשרדים ממזרח לו, מחנה צבאי ממערב, גן מצפון ומוזיאון אומנות מדרום.⁹² יתר על כן, בשכונת העיר העתיקה מתגוררות כיום גם משפחות ערביות (שמספרן אינו ידוע לפי שעה). בסיוור שערכנו במקום התרשמנו שהמסגד מוקף מכל עבריו במבני-ציבור ובעסקים והוא אינו מחובר למתחמי-מגורים מבחינת רשת הדרכים המובילה אליו [ראו נספח].⁹³

⁹⁰ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 10-14. הה"כ אל-צאנע אמר בהקשר זה כי "הלוואי שישראל, שמתהדרת בתואר דמוקרטיה, תאפשר לנו, הבדואים, לקיים פולחן דתי כמו שמקבלים יהודי תוניס, סוריה ואפילו עיראק". דוגמה מעניינת נוספת שהזכירו היא פתיחתו של מסגד לה-מסקיטה בגרנדה שבספרד בשנת 2003, לאחר שהיה סגור 500 שנה. ראו:

<http://www.hayadan.org.il/granadamosc.html>

⁹¹ ראיונות עם תושבים שעובדים בסמוך למסגד ועם נורי אל-עוקבי, 27.6.2012. לעיר העתיקה בבאר-שבע גם תפקיד זהותי וסמלי. אלי בוקר, לשעבר סגן ראש העירייה, שניהל את המאבק הפעיל נגד המסגד בתוך העירייה ומחוצה לה ובעצמו גדל ולמד בשכונה זו, טוען בריאיון שערכנו עמו כי "כל ההווה הבאר-שבעית היתה באזור הזה. ראש העיר בעבר היה מתגורר באזור, חברת החשמל היתה בקרבת מקום, תחנות האוטובוסים לכל הארץ – שהיו מוקד החיים של באר-שבע היו כמה מטרים משם, השוק העירוני היה סמוך לאתר" (ראיון עם אלי בוקר, 1.7.2011).

⁹² תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 11-12. עו"ד אבו-ברי טוען בריאיון עמו (1.7.2011) כי "זה מקום אידיאלי, כי הוא לא בלב שכונה יהודית. זה מקום ניטרלי".

⁹³ ראו נספח ה/3

לדעתנו, הדמוגרפיה בעיר נתונה ממילא בשינוי הדרגתי והנימוק הדמוגרפי אינו יכול עוד לשמש עילה למניעת תפילה במסגד. עם זאת, העובדה שתושבים ובעלי-עסקים בסביבת המסגד חוששים מהשפעות הפעלתו בסמוך למקום מגוריהם ועבודתם, ראוייה להתייחסות הולמת ולפתרון הדרגתי ותהליכי.

4) שיקולי-ביטחון

נציגי העירייה והמדינה העלו שלושה נימוקים ביטחוניים: הראשון הוצג על-ידי ראש העיר לשעבר, יעקב טרנר, שאמר כי "הצבא התנגד בעבר ועודנו מתנגד לאכלוס המסגד מטעמים ביטחוניים"⁹⁴. המשיבים לעתירה לא צירפו חוות-דעת מגורמי צה"ל אלא הסתפקו בציון העובדה שהמשטרה העלתה את הנימוק הביטחוני. נציגי המשטרה שהעידו בפני ועדת מימון ביטאו חשש שהמסגד ישמש כר נוח לפעילות גורמי טרור בשל קרבתו לבסיס צבאי: "מיקום המבנה... עלול לשמש כר נוח לגורמי פח"ע לאיסוף מידע מודיעיני ואכסניה ליציאת מפגעים פוטנציאליים גם בניגוד לרצון הנהלת המסגד"⁹⁵.

עו"ד אבן-ברי, שהיה אחד העותרים, אמר בתגובה לטיעון זה כי אם מישהו רוצה לעשות פיגוע הוא יכול לנסות לעשות זאת בכל מקום, גם מגג של בית-משפט או כל מבנה אחר. "גם הצאר הרוסי היה עוצר את היהודים וסוגר עליהם ואומר שזה משיקולי ביטחון שהנוצרים לא ייתקפו אותם" טוען אבן-ברי.⁹⁶ נורי אל-עוקבי מספר כי בעבר היו מגיעים תיירים לבקר במסגד, עולים למגדל ומשקיפים לעבר הבסיס הסמוך ואיש לא חשש שיש בכך בעיה ביטחונית ומכאן שטענת איסוף המודיעין אינה אמתית.⁹⁷ כמו כן קיימת האפשרות לחסום את העלייה לצריח.

השופט גובראן כתב בפסק-דינו כי המשיבים לא הציגו "ראיה ממשית המצביעה על סכנה אינהרנטית הטמונה בכך שמבנה המסגד ישמש לפולחן דתי, מעבר להעלאת ספקולציות לגבי האפשרות שמא תנוצל התפילה לשימושים זרים ועוינים"⁹⁸. לעומתו התייחסה השופטת איילה פרוקצ'יה לנימוק הביטחוני באופן אחר. היא כתבה בפסק

⁹⁴ נ. חסון, "אחרי חסן-בכ וסידנא עלי, נפתח המאבק על המסגד של באר-שבע, "הארץ", 1.3.2004.

⁹⁵ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' ני עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

⁹⁶ ריאיון עם אבן-ברי, 1.7.2011.

⁹⁷ ריאיון עם נורי אל-עוקבי, 1.7.2011.

⁹⁸ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' ני עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

הדין כי "הסכנה האמורה לשלום הציבור וביטחונו, מפניה מתריעים גורמי ביטחון הפנים במדינה, מצביעה על קושי מהותי בחידוש ייעודו של המסגד הגדול לצורכי תפילה של בני העדה המוסלמית. העירייה אינה יכולה ואינה רשאית להתעלם מהסכנה האמורה, במסגרת אחריותה הכוללת לסדר הציבורי ולשלום הציבור בעיר, ועליה להביאה בחשבון בגדרי שיקוליה ולייחס לה את המשקל הראוי".⁹⁹

הנימוק הביטחוני השני הוצג אף הוא על ידי המשטרה בפני ועדת מימון: החשש שהפעלת המסגד תיצור מוקד חיכוך בין האוכלוסיות ותביא לשיבוש מהלך החיים התקין בעיר העתיקה.¹⁰⁰ אירועי 1997 (התפילה ההפגנתית שצוינה לעיל) הובאו כדוגמה למה שצפוי לקרות בעתיד והוזכר אף ניסיון-פיגוע שנעשה ב-2001 בסמוך לאתר.¹⁰¹ עוד טענה המשטרה שהמסגד נמצא בסמוך לשני צירי-תנועה מרכזיים וחסימת רחובות אלה בעת תפילות והפגנות תפגע בשגרת החיים. גם העירייה טענה כי מיקומו של מסגד פעיל בלב מרכז העסקים העירוני של באר-שבע יגרום להפרעה ולחיכוכים חמורים בין אוכלוסייה יהודית לבין מתפללים מוסלמים, שרובם יגיעו מחוץ לעיר. העירייה הוסיפה וטענה כי בפעילות זו קיימת סכנה לשלום הציבור וקיים חשש קרוב לוודאי כי המקום ינוצל על ידי גורמים אסלאמיים להפגנות, להסתה נגד המדינה וליצירת מוקדי-חיכוך בין יהודים לגורמים אסלאמיים, דבר שיפגע באופן חמור ביחסי השכנות התקינים בין היהודים לבדואים המתגוררים בסביבה.

קשה להעריך אם החשש מהסלמה הוא אכן בעל סבירות גבוהה. ניסיון קודם של התנועה האסלאמית לפתוח מסגד עזוב בטבריה לתפילה הוביל לאלימות של יהודים כנגד המבקרים המוסלמים שהגיעו למסגד.¹⁰² מכל מקום, במדינה דמוקרטית האפשרות שתופעל אלימות מצד פורעי-חוק אינה מתקבלת, בדרך-כלל, כמחסום מפני מימוש זכות הפולחן (למעט היוצא מן הכלל – תפילת יהודים בהר-הבית – שגורמי ביטחון מעריכים כי היא עלולה להביא להתלקחות אזורית גדולה).¹⁰³

⁹⁹ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח'י נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח'י, תק-על 2011 (2), 3562.

¹⁰⁰ מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח'י נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח'י, 10 בינואר 2005.

¹⁰¹ מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח'י נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח'י, 10 בינואר 2005.

¹⁰² ראו על כך בדו"ח ועדת אור, שער ראשון, פרק א', נקודה מספר 98: <http://uri.mitkadem.co.il/vaadat-or-part1.html>.

¹⁰³ ראו דיון בנושא זה ב: ש. ברקוביץ', מה נורא המקום הזה: קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל (ירושלים: כרטא, 2006).

הנימוק השלישי, שהוא חשש פוליטי במהותו, החורג משיקולי ביטחון מובהקים, הועלה בין השאר על ידי עיריית באר-שבע. העירייה טענה שגורמים פוליטיים אסלאמיים שמגיעים מחוץ לבאר-שבע (התנועה האסלאמית) משתמשים במסגד בבאר-שבע כדי להשתלט מחדש על נכסי ווקף וקרקות ונטען שהדבר יכול לשמש תקדים למקומות אחרים בארץ. עמדה זו זכתה לתמיכה בחוות-דעת של שני מזרחנים שהופיעו בפני ועדת מימון.¹⁰⁴ העותרים המוסלמים דחו טענות אלו וטענו שהעתירה אינה דנה בבקשה להחזרת רכוש או מקרקעין אלא בבקשה לאפשר תפילה, וקבעו שחוות הדעת שהעלו את הטענות האלו, הן מגמתיות ולא מקצועיות ומסתמכות על "דעות קדומות ומדיניות אפליה דתית או לאומית בין אזרחי המדינה".¹⁰⁵ כמו כן העותרים הדגישו כי אין מדובר במקרה ראשון של מסגד באזור יהודי שהיה סגור ושנפתח לתפילה וציינו, בין השאר, את מסגד חסן-בפ בתל-אביב-יפו, סידנא-עלי בהרצלייה ומסגד דהמש בלוד.¹⁰⁶

נראה לנו שנימוקי הביטחון הם ספקולטיביים, כפי שציין השופט גיזבראן, מה עוד שלא הוצגו בפני בג"ץ חוות-דעת תומכות מטעם הצבא והשב"כ.

¹⁰⁴ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 3, 6.

¹⁰⁵ תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 7.

¹⁰⁶ ראו למשל בתגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', 3 בינואר 2005, עמ' 3. בחינת שני התקדימים מערים יהודיות מעלה כי הנסיבות בתל-אביב-יפו ובהרצלייה שונות מאלה השוררות בבאר-שבע. מסגד חסן-בפ נפתח לתפילה כתוצאה משערורייה שהתעוררה ממכירתו לאיש-עסקים. בשעתו נראה לראשי עיריית תל-אביב-יפו (יהושע רבינוביץ ושלמה להט) כי המבנה המוזנח מאיים על הפיתוח המתוכנן של האזור ולכן תמכה העירייה במכירתו ובפיתוחו כמרכז-קניות לתיירים. למוסלמים ביפו היו די מסגדים לתפילה ואין מוסלמים שמתגוררים ליד המסגד, אך תושבי יפו הערבים נאבקו על שחזורו והפעלתו כסמל של זהות וייצוג במרחב ההיסטורי שלהם [ראו מאמרו של לוז על חסן-בפ]. לאחר שהמסגד שוקם ונפתח לתפילה, לא נראה כיום שהוא מאיים או מפר את המרקם הנופי והזהותי של האזור בו הוא נמצא. יש מבקרים שאף יאמרו שהוא מוסיף אקזוטיקה לנוף הטיילת של תל-אביב. הוא נבלע בנוף רבי הקומות והמלונות של המרכז העסקי הצמוד לו. עם זאת לא הפך המקום לאתר המסמל דו-קיום. הוא נשלט על ידי התנועה האסלאמית ויהודים אינם באים בשערו. ביוני 2001 שימש המסגד יעד לפגיעה מצד יהודים שביקשו לנקום על הפיגוע בדיסקוטק הדולפינריום (שנמצא בסמוך) בו נהרגו 21 צעירים יהודים. למסגד שבאתר סידנא-עלי בצפון-מערב הרצלייה יש חשיבות היסטורית ואמנותית. הוא אינו סמוך לאזורי המגורים בצפון העיר. הוא אינו משמש קהילה מקומית של תושבים מוסלמים, אלא בעיקר עובדים מוסלמים מהסביבה ומבקרים. המסגד בבאר-שבע, לעומת זאת, נמצא בלב עיר שמתגוררים בה מוסלמים, ומוסלמים רבים מתגוררים בפריפריה של העיר. ברוב הערים האחרות שבהן השתמר מבנה של מסגד, אין כמעט אוכלוסייה ערבית ולא מדובר במבנה מרכזי גדול וחשוב כמו בבאר-שבע. מסיבה זו, במקרה של באר-שבע החשש מפני תקדים הוא מופרז.

חלק 2: ניתוח הסכסוך – גורמים בהתפתחות הסכסוך

סכסוך שפורץ סביב אתר כמו המסגד בבאר-שבע, ניתן לניתוח ברמות שונות ובהתייחסות למשתנים שונים. הנעת הסלמה בסכסוך כזה יכולה לנבוע ממגוון של תהליכים כמו: שינוי הסטטוס-קוו; תחושת קיפוח של קבוצה אחת על שיריבתה מצליחה לקדם את זכויותיה על חשבונה; שינוי במאזן הכוח כך שקבוצה אחת מתעצמת וחשה יכולת לפתוח במאבק; התגבשות של מנהיגות עם מניע פוליטי לקדם מאבק וכן גם השלכות של סכסוכים משיקים.¹⁰⁷ Dessler (1994) ו-Smith (2003) מציגים מסגרת בת ארבעה מרכיבים לניתוח התפתחותו של סכסוך:

1. גורמי-רקע – אלמנטים בסיסיים של מבנה חברתי ופוליטי;
2. אסטרטגיה להנעה – מטרות שחקני-מפתח פוליטיים והדרך בה הם פועלים להשיגן;
3. טריגרים – גורמים המשפיעים על עיתוי פריצתו של סכסוך אלים;
4. קטליזטורים – גורמים המשפיעים על עוצמת הסכסוך ועל משך קיומו.¹⁰⁸

בפרשת המסגד/מוזיאון בבאר-שבע ניתן לזהות אבני-דרך בהתעוררות או בהסלמה, כמו למשל תחילתה של התארגנות ומאבק בסוגיה זו באמצע שנות ה-70, התעוררות הנושא בשנת 1991, התגברות העימות ב-1997 והעברת הסכסוך לזירה המשפטית ב-2002.

את המגמות הללו ניתן להבין תוך התבוננות בשלושה מפלסים: ברמה הפנימית של החברה הפלסטינית בישראל בכלל ובדרום הארץ בפרט; בהקשר הפוליטי המקומי של העיר באר-שבע ובהתייחס לשינויים שחלו באתר עצמו.

¹⁰⁷ ראו: D. Chidester and E. T. Linenthal (eds.) *American Sacred Space* (Bloomington, Indiana: University Press, 1995); R.E. Hassner "To Halve and to Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility," *Security Studies*, Vol. 12, No.4 (Summer 2003) 1-33.

¹⁰⁸ D. Smith, *Trends and Causes of Armed Conflict* (Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2002), 8-9.

א. הקשר פנימי בחברה הפלסטינית בישראל ובדרום הארץ בפרט

עד 1966 היו הבדואים בנגב נתונים למרותו של ממשל צבאי ולפיקוח הדוק. הם נתחמו ב'אזור הסייג' בנגב הצפון-מזרחי, נשללה מהם הבעלות על רוב האדמות שהחזיקו בעבר ונמנעה מהם האפשרות לעבוד במשק הישראלי.¹⁰⁹ הבדואים החיים במדבר או באזורים פתוחים אינם ידועים כמקיימים את מצוות התפילה בציבור המצריכה התכנסות במסגד. נוסף על כך, בתקופה האמורה לא היתה לבדואים מנהיגות ולא היה בכוחם לפעול למען אדמותיהם ובוודאי שלא למען מסגד הנמצא מחוץ לאזור-מגוריהם.

בשנות ה-70 חלה תמורה במעמדו של המיעוט הערבי בישראל והדבר השפיע בהדרגה גם על הבדואים בנגב. לאחר ביטול הממשל הצבאי החלו הערבים בישראל להקים ארגונים להגנה על האינטרסים שלהם. בתקופה זו הוקמו בין השאר ועד ראשי הרשויות המקומיות הערביות (1974), הוועד הלאומי להגנה על האדמות הערביות (1975) וועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל (1982). בשנים אלו גברה גם פעילותה של תנועת אבנאא אל-בלד ('בני הכפר', או 'בני הארץ'). תהליך התעוררות זה, שאותו הוביל הדור שזכה לכינוי 'הדור הזקוף', נקשר גם לתהליכים שהחלו בעקבות מלחמת יום הכיפורים והעלאת הסוגיה הפלסטינית לתודעה הבינלאומית ע"י אש"ף.¹¹⁰

מגמות אלו זכו לביטוי גם בקרב החברה הבדואית בנגב. מסוף שנות ה-70 החלו לקום גם ארגונים בדואיים ובראשם 'האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל' בראשות נורי אל-עוקבי.

ד"ר תיאבת אבו-ראס מצביע על מספר גורמים שהובילו לפיתוח המודעות הפוליטית וחיוזוק הזהות הפלסטינית בקרב הבדואים: הסמיכות לתושבים הפלסטינים ברצועת-עזה ובהר-חברון אחרי 1967; החשיפה לפעילות פוליטית לאומית של ערביי הצפון, בין אם באמצעות תלמידים בדואים שלמדו בצפון, בין אם באמצעות מורים ערבים מהצפון שלימדו בנגב; העובדה שהדור הבדואי הצעיר והמשכיל לא הסתפק עוד בהישרדות

¹⁰⁹ ראו: ס. כוזלי, *מדיניות הממשל הישראלי כלפי הבדואים* (חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2007).

¹¹⁰ ראו: ד. רבינוביץ וח. אבו בקר, *הדור הזקוף* (ירושלים: כתר, 2002).

כמו 'דור השייחיים', אלא דרש שוויון עם החברה היהודית; זליגת ההתעוררות הדתית בישראל ובשטחים אל החברה הבדואית.¹¹¹

אבו-ראס מצביע על תהליך של פוליטיזציה שחל בקרב הבדואים – תהליך שהחל בהקמת 'הרשימה הערבית לבדואים וכפריים' שנציגה, חמאד אבו-רביעה, נבחר לכנסת ב-1973 ונמשך בהצבעה של רוב הבדואים בשנת 1988 למפלגה הערבית הדמוקרטית בראשות הה"כ עבד אל-והאב דראושה. ב-1992 נכנס לכנסת מטעם רשימה זו טלב אל-צאנע, צעיר בדואי בוגר לימודי משפטים באוניברסיטה העברית בירושלים.¹¹² בשנים אלו גם גברה המעורבות של התנועה האסלאמית ביישובים הבדואיים בדרום והיא שלטה ברשויות מקומיות שונות כמו רהט, חורה ולקיה.¹¹³

עו"ד אבן-ברי טוען כי הפעילות הפוליטית של הבדואים החלה בשנות ה-70 במאבק למען שוויון-זכויות בנושא החינוך ומשם עברה לנושא הדתי.¹¹⁴ הוא מציין כי ביקורים בעיר של פליטים פלסטינים מרצועת עזה שהיו בעבר תושבי באר-שבע לאחר מלחמת 1967 הציפו סוגיות שונות ובין השאר הגבירו מודעות לנושאים כמו המסגד הגדול בעיר.¹¹⁵ במחקרו של יצחק דהן נטען כי בעוד שהדור הבוגר של המנהיגות המקומית של הבדואים נטה לשיתוף-פעולה ולגישה פרגמטית מול גורמי הממסד, הדור הצעיר נוטה לדגם של מאבק אזרחי מושכל. לטענתו, משנות ה-90 חלה עליית-מדרגה ברמת המיליטנטיות והמנהיגות הצעירה זוכה לתמיכת ארגונים אזרחיים ומאמצת עמדה עיקשת מול הממסד התכנוני.¹¹⁶

נורי אל-עוקבי הוא זה שהוביל, משנות ה-70, את המאבק בנושא המסגד בבאר-שבע ופעילותו משקפת את השינוי שהתחולל בקרב הבדואים. אל-עוקבי נולד בכפר אל-עראקיב ובשנת 1951 נדרשו הוא ומשפחתו לעזוב את מקום מושבם ועברו להתגורר בלוד. מגיל צעיר היה אל-עוקבי פעיל למען זכויות הבדואים והוא שהקים את 'הוועד לזכויות הבדואים' שהפך לימים ל'אגודה לסיוע והגנה על זכויות הבדואים'. בשנת 1984

¹¹¹ ת'אבת אבו-ראס, "הערבים הבדואים בנגב: תמורות בעידן העיוור", מתוך: *החברה הבדואית בנגב* (נווה אילן: קרן אברהם, 2011), 90-91.

¹¹² שם.

¹¹³ שם.

¹¹⁴ ריאיון עם שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

¹¹⁵ שם.

¹¹⁶ י. דהן, באר-שבע – פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית (ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, 2011), עמ' 63.

תפס את המקום הרביעי ברשימה המתקדמת לשלום – מפלגת שמאל יהודית-ערבית שבראשה עמדו מוחמד מיעארי ומתי פלד.¹¹⁷

בשנות ה-90 חלו התפתחויות פוליטיות משמעותיות בקרב ערביי-ישראל. רבים מהם נטשו את המפלגות הציוניות ועברו להצביע למפלגות ערביות (בבחירות 1999 70% מקולות המצביעים הערבים ניתנו למפלגות הערביות), שינוי שהביא לעלייה במספר הנציגים הערבים בכנסת ולהקמת המפלגות רע"ם ובל"ד.¹¹⁸ פרופ' מאגיד אלחאגי מסביר את כניסתם המוגברת של כוחות ערביים לפוליטיקה הפרלמנטרית בישראל בשנות ה-90 בין השאר בהשלכות של הסכמי אוסלו שגרמו לערביי ישראל לחוש כי אש"ף אינו עוסק בעניינם וכי עליהם למקד את מאבקם בזירה הפנים-ישראלית בנושאים הנוגעים לזכויות האזרחיות שלהם יותר מאשר בשאלות לאומיות.¹¹⁹

גם האיזון שנוצר בין גושי הימין והשמאל בפוליטיקה הישראלית העצים את כוחם הפוליטי של הערבים שתמכו במפלגת העבודה נגד הליכוד. שיאו של התהליך היה בתקופת ממשלות רבין ופרס, בשנים 1992-1996, כשחמישה חברי-כנסת ערבים, ביניהם טלב אל-צאנע הבדואי, לקחו חלק בגוש הקואליציוני בכנסת ('גוש חוסם').

תהליך נוסף שהתרחש בתקופה זו הוא התפתחותם המרשימה של ארגוני החברה האזרחית הערביים שפעלו למען זכויות המיעוט הערבי בתחומים שונים, כמו למשל האגודה הערבית לזכויות אדם (שהוקמה ב-1988), אגודת ה-40 (1988), עדאלה (1996), מרכז מוסאוא (1997), עמותת כיאן (1999) ומרכז אֶגְלָאם (2000).¹²⁰

גורמים אלה ניהלו מאבקים מוצלחים שהובילו לתוצאות. ארגון עדאלה הצליח, למשל, בנושאי השילוט בדרכים בשפה הערבית (1999) והענקת שירותי רווחה ובריאות ליישובים בדואים לא-מוכרים (2000-2001).¹²¹ גם בנושא של מסגדים נטושים הובילו המאבקים להישגים, כמו למשל במקרה של מסגד סידנא-עלי בהרצלייה ומסגד חסן-בפ ביפו.

¹¹⁷ על אל-עוקבי ראו: א. לורי, "עמוק באדמה", *הארץ*, 21.6.2006.

¹¹⁸ ראו על כך: א. רכס (עורך) *המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17* (תל אביב: קרן קונרד אדנואר ואוניברסיטת תל-אביב, 2007).

¹¹⁹ מ. אלחאגי, "מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת", מתוך: *המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17*, בעריכת אלי רכס (תל אביב: קרן קונרד אדנואר ואוניברסיטת תל-אביב, 2007), עמ' 20-21.

¹²⁰ ראו: י. גיבארין, "הארגונים הלא-ממשלתיים כאלטרנטיבה פוליטית – מבט ביקורתי", מתוך א. רכס (עורך) *המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17* (תל אביב: קרן קונרד אדנואר ואוניברסיטת תל-אביב, 2007), עמ' 93-94.

¹²¹ על הפעילות המשפטית של עדאלה ראו באתר <http://www.adalah.org/heb/legaladvocacy.php>

בתהליכים ובמגמות אלו ניתן לראות גורמי-רקע עמוקים ומבניים שהשפיעו על התפתחותו של המאבק לפתיחת המסגד ועל הפנייה לבית המשפט.

לסיכום, ניתן לראות כיצד התחזקות החוויה האזרחית של ערביי-ישראל ותחושת הביטחון שהיא מעניקה להם, בצירוף הכרה מעמיקה בזכויותיהם האזרחיות, מאפשרות להם להשתמש בכלים משפטיים ותקשורתיים לקידום האינטרסים שלהם לצד רצונם לקיים זהות לאומית מובחנת.

ב. ההקשר הפוליטי המקומי

עד 1989 היה השלטון המקומי בבאר-שבע בידי מפלגת העבודה. עד 1986 היה אליהו נאוי ראש העיר ואחריו בא סגנו משה זילברמן. ב-1989 איבדה מפלגת העבודה את השלטון בבאר-שבע. יצחק רגר נבחר לראשות העירייה מטעם הליכוד וכיהן עד לשנת 1997. אחריו נבחר לראש העיר דוד בונפלד שכיהן עד 1998 ואז חזרה מפלגת העבודה לשלטון.

אלי בוקר כיהן כסגן ראש העיר מטעם הליכוד בשנים 1989-1994 והוא שהוביל את המאבק נגד פתיחת המסגד בבאר-שבע. הוא שימש ראש-חץ בנושא זה גם לאחר שסיים את תפקידו כסגן ראש העיר – וזאת כנראה על רקע גורמי אישיות ואידיאולוגיה כמו גם תחרות פוליטית בתוך הליכוד. פעילותו והצהרותיו של אלי בוקר חידדו את המחלוקת והשפיעו על החרפת המאבק בנושא המסגד. בוקר טוען שהרשויות לא עמדו מאחוריו במאבקו: "למעשה התקוממתי לבד", הוא טוען. לדבריו, הנציגים של התנועות הדתיות בעיר, כמו ש"ס ומפד"ל, לא עזרו לו, אך תמכו בו בשקט. גם ראש העיר רגר, תמך בו לטענתו, אך חשש להביע את דעתו בפומבי.¹²² בוקר אומר כי הוא פעל להקצין ככל הניתן את עמדת העירייה ודחה כל ניסיון לגישור, כי לגישור "אני חייב להקצין כדי שנגיע לאמצע. ככל שאני אקצין יותר אני אגיע לאמצע שהוא יותר קרוב אליי".¹²³

בוקר היה זה שפעל למנוע את קיום ההפגנה של המוסלמים בשנת 1997 והוא שהוביל את הפגנת הנגד שניצבה מולה. הוא הוביל גם עמדה תקיפה מול האוכלוסייה המוסלמית

¹²² ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011.

¹²³ ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011.

בנושאים אחרים כמו בית הקברות בבאר-שבע ופעל לסכל ניסיונות של ערבים לקנות מבנים בעיר העתיקה.¹²⁴

לטענת אבן-ברי, התנהלותו של אליהו נאוי בראשות העיר היתה שונה מזו של הליכוד עד כדי כך שנאוי הציע למכור את המסגד למוסלמים.¹²⁵ עו"ד אבן-ברי טען בריאיון עמו שעם עליית הליכוד לשלטון החלו לדבר בעיריית באר-שבע על האפשרות להפקיע את אדמות בית הקברות המוסלמי הנמצא אף הוא באזור מרכזי בעיר.¹²⁶

יש לציין כי לאורך הדיונים המשפטיים בשאלת פתיחתו של המסגד לתפילה התגלעו הבדלים בין העמדה שהביעה המדינה לבין עמדת העירייה, שהיתה תקיפה ונוקשה יותר.

דמותו של אלי בוקר מצד אחד ודמותו של נורי אל-עוקבי ולאחר מכן גם טלב אל-צאנע מצד שני, הן דוגמאות לשחקני-מפתח שמטרותיהם ואסטרטגיות ההנעה שלהם שיחקו תפקיד משמעותי בהתפתחות הסכסוך.

במקביל לכך אפשר לציין שחל לאורך השנים שינוי דמוגרפי באוכלוסיית באר-שבע וחל גידול במספר התושבים המוסלמים, מרביתם ערבים שהגיעו מצפון הארץ מסיבות מקצועיות, ומקצתם בדואים, ולהם נוספה קהילת 'משת"פים' שהתיישבה בעיר.¹²⁷ הפעילים המוסלמים ראו כי הטיעון הדמוגרפי, ששימש בעבר את הרשויות כטיעון נגד פתיחת המסגד, החל לשרת דווקא אותם. המרכיב הדמוגרפי עתיד להשפיע על עוצמת הסכסוך ועל משך קיומו.

¹²⁴ ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011.

¹²⁵ ריאיון עם שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

¹²⁶ ריאיון עם שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

¹²⁷ ראו: י. דהן, באר-שבע: פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית (ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, 2011).

ג. שינויים באתר עצמו

ניתן להצביע על ארבעה שלבים בהם נערכו שינויים באתר שהיוו שינוי של הסטטוס-קוו אשר עוררו את הנושא ושימשו כטריגר במהלך הסכסוך. **השלב הראשון** התרחש ב-1953 כשהמסגד הוסב לשימוש מוזיאוני (רק ב-1987 הוכרז המסגד מוזיאון לפי חוק המוזיאונים, התשמ"ג-1983).¹²⁸ צעד זה עורר את הנושא בפעם הראשונה והוביל לביקורת של שלטונות טורקיה. **השלב השני** התרחש בשנות ה-70, כשהעירייה פעלה להנמכת הגדרות ליד המסגד וגורמים מוסלמיים עתרו לבית המשפט כנגד צעד זה. **השלב השלישי** היה בסוף שנות ה-80 ותחילת ה-90 כשמצבו הפיזי של הבניין הידרדר והוא סבל מהזנחה. המוזיאון נסגר ומהנדס העירייה הזהיר מקריסת המבנה ולכן הוחלט על שיפוצו היסודי. היה זה שינוי בסטטוס-קוו ששימש זרז לחידוש המאבק. מבחינתם של שוחרי המסגד הערבים, אם המסגד אינו משמש כבר מוזיאון, יש מקום לתבוע את החזרתו לייעודו המקורי. המוסלמים גם טענו שמתעורר חשש לגורל המסגד ולביזוי המבנה כמקום קדוש. "העירייה לא עשתה כלום והמקום היה מזוהם ומוזנח", מספר עו"ד אבן-ברי. "אמרנו: בואו נטפח את המקום כדי לכבד את המבנה. לא היה מענה והחלטנו שאנחנו נאבקים על המסגד".¹²⁹ ב-1991 התלונו גורמים מוסלמיים גם על התקנת 'מנורה' מעל המסגד, בטענה שמדובר בסמל עברי ואין הצדקה להציבו מעל מסגד מוסלמי. לטענתם פעולה זו דומה "להתקנת צלב או סהר בבית-מקדש יהודי".¹³⁰

השלב הרביעי שעורר שוב את המחלוקת התחיל עם ההחלטה לערוך פסטיבל יין ליד המסגד. היות ששתיית אלכוהול אסורה על פי האסלאם עוררה תכנית זו, בספטמבר 2012, מחאה וסערה ציבורית. יש לציין כי הפסטיבל נערך שם מדי שנה מאז שנת 2007 ורק באותה שנה התעוררה התנגדות לאירוע. ד"ר תיאבת אבו-ראס מארגון עדאלה מסביר כי התגובה המאוחרת נובעת מכך שבשנים הראשונות האירוע היה צנוע יותר והוא קושר זאת גם לכך שעד 2011 הנושא התנהל בזירה המשפטית ולאחר שהתקבלה הכרעה השתנתה התמונה.¹³¹

¹²⁸ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי' ני עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי', תק-על 2011 (2), 3562.

¹²⁹ ריאיון עם שחדה אבן-ברי, 1.7.2011.

¹³⁰ דברי הכנסת, 8 בינואר 1991.

¹³¹ שיחה עם ד"ר תיאבת אבו-ראס, 5.9.2012.

חלק 3: כלים ליישוב סכסוכים במחלוקת על המסגד בבאר-שבע

תחום חקר הסכסוכים דן במגוון כלים ואמצעים שמטרתם ליישב מחלוקות בין צדדים יריבים. הכלי המרכזי הוא **משא ומתן** (negotiation) – תהליך של דיאלוג ומיקוח שבו הצדדים מנסים להגיע לפתרון מוסכם בסוגיה השנויה במחלוקת. תהליך כזה מצריך בדרך-כלל ויתורים משני הצדדים ונכונות לפשרות שעשויות להביא להסכם.

במקביל קיימים מנגנונים בהם משתלבים ומתערבים שחקנים חיצוניים, שהם צד שלישי לסכסוך. חוקרים מבחינים בין סוגים שונים של התערבות שחקנים חיצוניים עם רמת-מעורבות שונה של הצד השלישי. מודל אחד מכונה **שירותים טובים** (good offices) או **אפשר** (facilitation) והוא מתייחס לרמת-מעורבות נמוכה של הצד השלישי וסיוע שמתמקד ברמה הטכנית והפרוצדוראלית ובצעדים להכשרת תנאים נוחים ויעילים לתקשורת בין הצדדים, אך ללא התערבות אקטיבית שמעבר לכך. מודל נוסף מכונה **תיווך** (mediation). מדובר בתהליך של משא ומתן שנעשה בסיוע מהותי של צד שלישי המקובל על שני הצדדים כשלמתווך אין סמכות לקבל החלטות מחייבות, אך הוא יכול להשתמש בכלים ובאסטרטגיות שונות כמו תמריצים חיוביים ושליילים, ניסוח הצעות-פשרה ומתן ערבויות שיסייעו לצדדים להסכים לויתורים. בנוסף קיים מנגנון **בירור עובדות** (fact finding) או **ועדת חקירה** (commission of inquiry). מדובר בהקמת גוף המורכב משחקנים שהם צד שלישי לסכסוך ומטרתו לבחון את העובדות הנוגעות לתקרית או לסכסוך כלשהו. בסיום התהליך הגוף מפרסם דו"ח שכולל סקירת העובדות וניתוחן ולעתים גם מסקנות והמלצות. מנגנון זה דומה לתהליך המכונה **פישור** (conciliation) הכולל ועדה שמתמנה על ידי הצדדים ותפקידה אינו רק בדיקה וחקירה, אלא גיבוש מתווה לפתרון שיוסכם על שני הצדדים. מטרת הוועדה אינה שיפוט מוסרי או משפטי אלא מציאת פתרון שיאפשר ליישב את הסכסוך בצורה מוסכמת. מסקנות הוועדה הן בבחינת המלצה בלבד ואינן מחייבות את הצדדים.

קיימים גם הליכים משפטיים שחורגים מן המרחב הדיפלומטי ומתרחשים במרחב השיפוטי. בהקשר זה ניתן להבחין בין שני מודלים: הראשון הוא **בוררות** (arbitration). בתהליך הבוררות מעבירים את הסוגיה שבמחלוקת להכרעת טריבונל אד-הוק שמוסמך לקבל החלטה מחייבת. הצדדים מגיעים להסכמה על זהות הבוררים, על סמכויותיהם

ועל הפרוצדורות והכללים שעל פיהם תוכרע הבוררות. בהליך כזה הצדדים מחויבים לכבד וליישם את ההחלטה שתתקבל. תהליך שני מסוג זה הוא **שפיטה** (adjudication). בתהליך זה הסוגיה מועברת לטריבונל משפטי קבוע והוא שמקבל החלטה מכריעה ומחייבת. תהליך זה מתייחס לבית-דין קיים וקבוע ולא לגוף שהוקם אד-הוק במטרה לדון בנושא כלשהו. ביחסים בינלאומיים מדינות חייבות לתת את הסכמתן להשתתפות בתהליך שכזה.¹³²

כמו כן הספרות המחקרית מבחינה בין שלבים שונים במאמצים של התמודדות עם סכסוך כאשר בכל שלב התנאים שונים ונדרשים כלים ואמצעים אחרים. השלב הראשון הוא מניעת סכסוך (conflict prevention). שלב זה כולל מאמצים שמטרתם למנוע מעבר של סכסוך שנשמר 'על אש קטנה' לממדים של סכסוך אלים ולהסלמה. בשלב זה ניתן לנקוט צעדים בוני-אמון או סנקציות דיפלומטיות. השלב השני הוא ניהול סכסוך (conflict management) והוא כולל מאמצים שמטרתם להגביל, למזער או להכיל סכסוך אלים בהנחה שבשלב זה לא ניתן ליישב את הסכסוך. השלב שלאחריו הוא שלב של יישוב הסכסוך (conflict resolution) שבו המאמצים מתרכזים לא בהתמודדות עם התסמינים ועם התוצאות של הסכסוך – כפי שנעשה בשלב הניהול של סכסוך – אלא במציאת פתרון מוסכם לבעיות העומק ולשורשיו של הסכוך. יש שמצביעים על שלב נוסף שמתרחש לאחר מכן, המכונה תהליך התפייסות (reconciliation) או טרנספורמציה של הסכסוך (conflict transformation) והוא עוסק בשינויים מבניים וחברתיים עמוקים לטווח הארוך.¹³³

בסכסוך על גורל המסגד בבאר-שבע, לאחר שהמחלוקת הועברה לזירה המשפטית, נעשו מספר ניסיונות להביא לפתרון הסכסוך ויישובו. המעבר למערכת המשפטית נבע מכישלון המאבק הציבורי, כשנראה שאין במסד העירוני והלאומי ובדעת הקהל היהודית גורמים משמעותיים שיובילו מהלך לפתרון הסכסוך. הפנייה לבית המשפט נבעה גם מהצלחות

¹³² ראו: ר. לפידות, "יישוב סכסוכים בדרכי שלום", מתוך: *האגן ההיסטורי של ירושלים*, בעריכת א. רמון (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007), 277-284; י. שני, "יישוב סכסוכים בדרכי שלום", מתוך *משפט בינלאומי*, בעריכת רובי סיבל ואחרים (ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2003), עמ' 844-868. D. Snodderly, *Peace Terms: Glossary of Terms for Conflict Management and Peacebuilding* (Washington: United States Institute of Peace, 2011).

¹³³ ראו: Y. Bar-Siman-Tov (ed.) *The Israeli-Palestinian Conflict: From Conflict Resolution to Conflict Management* (New York: Palgrave Macmillan, 2007); Y. Bar-Siman-Tov (ed.) *From Conflict Resolution to Reconciliation* (New York: Oxford University Press, 2004); Snodderly, *Peace Terms: Glossary of Terms for Conflict Management and Peacebuilding*

משפטיות של ארגונים כמו עדאלה ומהנחה שבג"ץ נועד להגן על זכויות מיעוטים ועל ערכים ליברליים ויכול לתת סעד מול ההחלטות של העירייה והממשלה.

הניסיון הראשון היה הקמת ועדה ממשלתית. בדיון בבית המשפט העליון הוחלט לקבל את הצעת פרקליטות המדינה ולהקים ועדה בין-משרדית שתבחן את שאלת ייעוד המבנה שבמחלוקת. גוף שכזה טומן בחובו יתרונות מסוימים כמנגנון שיכול לסייע ביישוב מחלוקות. בניגוד לבית-משפט הוא נדרש להתבונן בתמונה הרחבה, לא רק מבחינה משפטית. הוא כולל נציגים מתחומים שונים עם נקודות-מבט שונות והוא מוסמך להזמין מומחים ונציגים מצדדים שונים. אך לוועדה שהתמנתה היה חיסרון מבני מרכזי שפגע ביכולתה ליישב את הסכסוך, והוא הרכבה, שלא היה בו ולו נציג אחד של הצד הערבי-מוסלמי לסכסוך. הוועדה היתה למעשה גוף ממשלתי, מזוהה באופן טבעי עם אחד הצדדים לסכסוך, ולכן היא לא הצטיירה כגורם מתווך. לא ניתן לראות בהקמתה דמיון למנגנונים של ועדת חקירה או פישור כי חברי הוועדה לא נבחרו בהסכמת שני הצדדים לסכסוך. ביקורת נוספת נשמעה על כך שהמומחים שהוזמנו לא ייצגו מגוון רחב של עמדות והשקפות-עולם. בסופו של דבר הוועדה לא הצליחה להביא לפריצת-דרך והסוגיה חזרה אל שולחנו של בית המשפט העליון. במסגרת דיוני הוועדה העלה עו"ד שחדה אבן-ברי הצעת פשרה שזכתה לגיבוי חברי מקרב העותרים, אך לא זכתה לדיון מעמיק בוועדה ונדחתה למעשה על ידי הרשויות. אלי בוקר מספר כי היו אישים שונים שהציעו לתווך בין הצדדים במטרה להגיע לפשרה, אך הוא טוען כי התנגד לכך בתוקף.¹³⁴

לאחר פרסום החלטות הוועדה ניסו השופטים לגשר בין הצדדים והציעו הצעות-פשרה שהצדדים התבקשו לשקול. זה היה מהלך שדמה יותר להליך פישור מאשר להליך שיפוטי. מאז הגשת העתירה בשנת 2002 אפשר ההליך המשפטי 'קניית זמן' – עשר שנות המתנה להכרעה המשפטית ולכתיבת פסק הדין שהותיר את שני הצדדים במצב בו הם נדרשים לנקוט זהירות על מנת שעמדתם תתקבל בבית המשפט.

לאחר שכשלו ניסיונות בג"ץ למצוא פשרה שתתקבל על דעת שני הצדדים, נאלץ בית המשפט להכריע בעצמו ובכך הופעל מנגנון השפיטה. פסק הדין פורסם ביוני 2011 והוא נתן לכל צד ניצחון קטן: לעירייה – העובדה שבית המשפט אישר את ההחלטה שלא לאפשר שימוש במבנה כמסגד; ולעותרים המוסלמים הוא הבטיח שיהיה ביטוי מוסלמי לאופי המוזיאון שיוקם במבנה. פסק הדין גם עלה בקנה אחד עם העמדות

¹³⁴ ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011.

שהביעה המדינה בדיון ועם המלצות הוועדה הבין-משרדית. הוא השאיר את הדלת פתוחה בפני העותרים להמשיך במאבקם במישור התכנוני, תוך הנחה שאם לא ייענו יוכלו לחזור ולעתור לבתי המשפט. בית המשפט השתמש, אפוא, בגורם הזמן כאמצעי לשיכוך הסכסוך. השארת הדלת פתוחה בפני העותרים מנתבת אותם למישור המנהלי והמשפטי ומפחיתה את הסיכון שהסכסוך יגלוש לפסים אלימים.

החיסרון של פסק הדין הוא בכך שהוא מותיר את העותרים במצב של מאבק אשר לא יעלם כנראה מן הזירה הציבורית והמשפטית עוד שנים רבות. פסק הדין מותיר גם שאלות פתוחות באשר לאופי המוזיאון שיוקם במקום והמעמד שיינתן בו לנציגים מוסלמים. ההליך המשפטי קנה אמנם שקט למספר שנים, אולם התוצאה הסופית עלולה לחדש את הסכסוך ולהעצימו.

חלק 4: דיון במחלוקות דומות ממקומות אחרים בעולם

השוואת הסכסוך בבאר-שבע למאבקים דומים בארץ ובעולם מאפשרת פרספקטיבה רחבה יותר לניתוח. להלן נתייחס למקרי-בוהן שנלקחו מארבעה הקשרים שונים ונדון בדמיון ובשוני שביניהם לבין הסכסוך בו עסקינן ובמסקנות שניתן לגזור מהם.

א. אתרי-קדושה יהודיים בסביבה ערבית-מוסלמית

נתחיל בהשוואה של היפוך תפקידים: דרישה של יהודים לייצוג פעיל (תפילה או עלייה-לרגל במועדים מיוחדים) באתרים יהודיים הנמצאים בסביבה ערבית-מוסלמית. המקרה הראשון נלקח מן ההקשר הישראלי-פלסטיני – קבר-יוסף בשכם – והמקרה השני עוסק באתרים יהודיים במצרים.

קבר-יוסף בשכם נשמר לאורך דורות בידי משפחה ערבית, משפחת דוויכאת, לאו דווקא כמקום קדוש ליהודים. הוא היה קדוש ליהודים, למוסלמים ולשומרונים כאחד.¹³⁵ לפני 1967 שילם הווקף המוסלמי בשכם את שכרו של שומר הקבר. לאחר 1967 נותר הסדר זה על כנו בחסות המנהל האזרחי הישראלי. בתחילת שנות ה-80 חל במקום שינוי לאחר שמנהיגי 'גרעין אלון מורה-שכם' של תנועת ההתיישבות בשטחים 'גוש אמונים', החלו לפעול להקמת ישיבה במקום.

בנובמבר 1982 הסכים המנהל האזרחי להקמת הישיבה 'עוד יוסף חי' והסמיכה לפעול באתר ולנהלו. עקב כך נוצרה במקום נוכחות צבאית וליד הקבר הוצבו מגדל תצפית ומחסומי בטון. כך עבר האתר לשליטה יהודית מלאה.

יחד עם זאת הצבא קבע כללים ברורים שנועדו להבטיח שהישיבה לא תוביל להתיישבות של קבע. לכן נאסר על תלמידי הישיבה ללון במקום וחל איסור על תוספות-בנייה.¹³⁶

¹³⁵ ש. ברקוביץ, *מלחמות המקומות הקדושים* (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, הד ארצי, 2000), עמ' 303.

¹³⁶ ברקוביץ, שם, עמ' 303-307.

בשנים שלאחר מכן התחוללו במקום עימותים בין המתנחלים לצבא סביב דרישות המתנחלים לשינוי הסטאטוס-קוו במקום. כך למשל נוצרו עימותים בעקבות סירוב תלמידים להתפנות מהמקום בשעות הערב וכן על רקע תכנית לבנות מקווה-טהרה באתר. במאי 1990 עמד הנושא במוקד מחלוקת ציבורית בישראל כאשר צה"ל הטיל עוצר על תושבי שכם על מנת לאפשר הכנסת ספר-תורה לקבר-יוסף.¹³⁷

שאלת קבר-יוסף עלתה לדיון בשיחות בין ישראל לאש"ף בדבר יישום הסכם אוסלו, כאשר ישראל דרשה לאפשר את המשך הפעילות היהודית במקום חרף הימצאותו בעיר פלסטינית בלב שטח שנקבע שיהיה שטח ריבוני פלסטיני (שטח A). יאסר ערפאת הסכים לכך והסכם אוסלו ב' (ספטמבר 1995) קבע הסדר מיוחד שעל פיו ההגנה על קבר-יוסף ועל המבקרים בו תהיה באחריות המשטרה הפלסטינית, אך הגישה למקום תובטח ע"י כוח משותף שיפעל בדרכי הגישה ובסמוך לאתר. כמו כן הוסכם על נוכחות שומרים ישראלים בבגדים אזרחיים במקום ועל שמירת המצב הקיים והמנהגים הנהוגים במקום.¹³⁸

אך בפועל, עם נסיגת צה"ל משכם ב-1995, התקבעה בקבר-יוסף נוכחות קבועה של לוחמי מג"ב. הישיבה המשיכה לפעול ומבקרים המשיכו לפקוד את האתר. בתקופות של מתרחקות פוליטיות והסלמה בסכסוך הישראלי-פלסטיני הפך האתר יעד להתקפות אלימות מצד פלסטינים. כך היה במהומות מנהרת הכותל (ספטמבר 1996), באירועי יום הנכבה (מאי 2000) ובתחילת אינתיפאדת אל-אקצא (ספטמבר-אוקטובר 2000). על רקע האירועים באוקטובר 2000 הוחלט לפנות את הכוח הצבאי מקבר-יוסף והשמירה באתר נותרה בידי כוחות הביטחון הפלסטיניים, בתיאום עם גורמי הביטחון של ישראל. ב-2002 החליט צה"ל, בתיאום עם הרשות הפלסטינית, לאפשר ביקורים במקום תחת אבטחה ובהתאם למצב הביטחוני.¹³⁹

בסוף שנת 2007, על רקע ועידת אנאפוליס וחיידוש המו"מ על הסכם הקבע, נעשו במקום עבודות-שיפוץ. בשנים שלאחר מכן שרר באזור שקט ביטחוני אך היו חיכוכים על רקע

¹³⁷ ברקוביץ, *מלחמות המקומות הקדושים*, עמ' 303-307.

¹³⁸ THE ISRAELI-PALESTINIAN INTERIM AGREEMENT (29.9.1995), Annex I, Article V: <http://www.mfa.gov.il/MFA/Peace+Process/Guide+to+the+Peace+Process/THE+ISRAELI-PALESTINIAN+INTERIM+AGREEMENT+-+Annex+I.htm#article5>

¹³⁹ L. Lehrs, "Political Holiness: Negotiating Holy Places in Eretz Israel/Palestine, 1937-2003," in *Sacred Space in Israel and Palestine: Religion and Politics*, edited by M. Breger, Y. Reiter and L. Hammer (London: Routledge, 2012).

הסתננות ישראלים למקום (בעיקר מחסידי ברסלב) ללא תיאום עם צה"ל. באפריל 2011 הסתיים מקרה כזה בתוצאה טרגית של הרוג ישראלי שנורה ע"י שוטר פלסטיני.¹⁴⁰

מקרה אחר של אתר יהודי בסביבה ערבית הוא **קבר הרב יעקב אבוחצירא בדמנהור** שליד אלכסנדרייה שבמצרים, אליו נוהגים יהודים לעלות-לרגל. לאחר שנחתם הסכם השלום בין ישראל למצרים הזמין הנשיא אנוואר אל-סאדאת את שר הדתות הישראלי אהרון אבוחצירא לבקר במקום ומאז החלה העלייה-לרגל של יהודים למקום, בעיקר בהילולה השנתית שנערכת שם בכ' בטבת, והמקום זכה לכינוי "אומן של עדות המזרח". כאשר פרצה האינתיפאדה הראשונה (1987) הופסקו ביקורי היהודים בדמנהור עקב המתיחות המדינית והביטחונית והכניסה אליו התאפשרה רק בימי ההילולה, תחת אבטחה מצרית מיוחדת. בתקופת האינתיפאדה השנייה סירבה ממשלת מצרים לאפשר ביקור במקום בנימוק של קשיים באבטחת המתפללים היהודים, אך הדבר השתנה ב-2006 ולהילולה של אותה שנה אפשרו המצרים לקבוצה גדולה של מתפללים לפקוד את המקום, אך הציגו בקשה שהביקור ייערך בחשאי וללא פרסום. ב-2007 אף שופץ מתחם הקבר בהסכמת השלטונות המצריים.

בתחילת 2009 חל מועד ההילולה סמוך למבצע "עופרת יצוקה" בעזה ובמצרים התעוררה ביקורת שקראה לממשלה שלא לאפשר את קיום הטקס היהודי בקבר יעקב אבוחצירא. בקהיר נערכה עצרת-מחאה מטעם ארגוני אופוזיציה ונישאו שלטים שקשרו בין המצב בעזה לבין ההתנגדות לקיום הטקס בדמנהור. חבר פרלמנט מן האחים המוסלמים אמר כי הטקס במתחם הקבר הוא "סוג של כיבוש ציוני של אדמת מצרים" וחבר בתנועת "כפאיה" (תנועת אופוזיציה חילונית למשטר מובארק) טען שההתנגדות לטקס אינה נובעת מהיותו יהודי אלא כי מדובר ב"יתמרון פוליטי" באמצעותו מנסים היהודים לטעון לזכות היסטורית על אדמת מצרים.¹⁴¹

בשנה שלאחר מכן נענה הנשיא חוסני מובארק לפנייה של ראש הממשלה בנימין נתניהו וההילולה בדמנהור התקיימה תחת אבטחה צמודה ותוך חסימת הצירים בהם חלפה השיירה בדרכה אל מקום הקבר. בעיר אף הוכרז עוצר כללי והמתחם הוקף בטבעת של אנשי-צבא שמנעו את גישת התושבים לאתר. לאחר ההילולה נודע כי מנגנוני הביטחון

¹⁴⁰ ש. שרגאי, "הרשות החלה בניקוי מתחם קבר יוסף", *הארץ*, 13.11.2007; א. פפר, "תחקיר צה"ל: השוטרים הפלסטינים ירו בנן יוסף לבנת במזיד, אך לא תכננו פיגוע", *הארץ*, 29.5.2011.
¹⁴¹ המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, "האופוזיציה במצרים קוראת למנוע מיהודים לבקר בקבר אבוחצירא", 23.12.2008: <http://www.jcpa.org.il/JCPAHeb/Templates/showpage.asp?FID=545&DB ID=1&LNGID=2&TMID=178&IID=20588>

של מצרים חשפו התארגנות של ארגון מוסלמי קיצוני שתכנן לפוצץ את מתחם הקבר בעת ביקור של יהודים במקום.¹⁴² בעבר נשמעו ביקורות על כך שהעולים לרגל נוהגים לשתות בהילולה משקאות אלכוהוליים ולכן נאסר באותה שנה על המתפללים להביא אתם משקאות חריפים. גם המהפכה במצרים השפיעה על הנושא ובתחילת 2012 הודיעו הרשויות במצרים כי לא יוכלו לאפשר את ההילולה בטענה שיתקשו לאבטח את המבקרים בנסיבות הקיימות.¹⁴³

בעיה דומה עלתה בהקשר של שני בתי-כנסת בקהיר: בית הכנסת 'שער השמים' ובית הכנסת 'הרמב"ם'.

בית הכנסת 'שער השמים' בקהיר נותר מוזנח בעקבות נטישת היהודים את מצרים (נותרו בה כ-40 יהודים מתוך קהילה שמנתה בשנות ה-30 של המאה ה-20 כ-80 אלף יהודים). בשנת 1980, בעקבות הסכם השלום, שופץ בית הכנסת ושנים אחדות לאחר מכן הוקמה בו ספרייה למורשת יהדות מצרים, פרי יוזמה משותפת של המרכז האקדמי הישראלי בקהיר, הקהילה היהודית במצרים ורשות העתיקות המצרית. בשנות ה-90 הכריזה רשות העתיקות המצרית כי בית הכנסת הוא אתר-זיכרון והוא זכה לאבטחה של משטרת קהיר ולתחזוקה שוטפת. ב-2007 נערך במקום שיפוץ נוסף. בית הכנסת נמצא באחד הרחובות הראשיים בקהיר ובמרחק הליכה מכיכר אל-תחריר והוא פעיל בחגים ובאירועים מיוחדים, אך סגור בשאר ימות השנה. בדומה לקבר-יוסף היה גם אתר זה יעד להתקפה: בפברואר 2010 הושלך לעברו מטען-נפץ ושנה לאחר מכן נעצר משליך המטען והורשע.¹⁴⁴

גם במקרה של **בית הכנסת 'הרמב"ם'** ניתן לראות קשר בין היחס לאתר לבין ההתפתחויות בזירה הפוליטית והמדינית. בשנת 2008 הודיעה מצרים על שיפוץ המבנה ע"י אגף העתיקות של מצרים בעלות של שני מיליון דולר. ב-7 במאוס 2010 נערך במקום טקס חנוכת הבית ביוזמת הקהילה היהודית ושלטונות מצרים עמדו לערוך טקס רשמי

¹⁴² א. יששכרוף, "חוליית טרור תכננה לרצוח מתפללים ישראלים במצרים", *הארץ*, 31.1.2010.
¹⁴³ צ. מזאל, "העלייה לקבר אבו חצירא: הצביעות והאביב המצרי", המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, 15.1.2012: <http://www.jcpa.org.il/Templates/showpage.asp?FID=825&DBID=1&LANGID=2&TMI=D=99&IID=26359>

¹⁴⁴ ר. נחמיאס, "אש בקהיר: מטען מאולתר הושלך על בית כנסת", *ynet*, 21.2.2010.
H. Taragan "The "Gate of Heaven"(Sha'ar Hashamayim) Synagogue in Cairo (1898-1905): On the Contextualization of Jewish Communal Architecture," *Journal of Jewish Identities* 2009, 2(1), 31-53

כשבוע לאחר מכן, אך המועצה המצרית העליונה לעתיקות הודיעה על ביטולו, בין היתר בתגובה להחלטת ממשלת ישראל להכניס את מערת המכפלה ואת קבר-רחל לרשימת אתרי המורשת היהודיים. זאהי חוואס, מזכ"ל המועצה העליונה לעתיקות במצרים, הודיע שלא תתאפשר תפילת יהודים במקום, בתגובה להתקפות ישראליות על אתרים אסלאמיים בירושלים.¹⁴⁵

עם זאת יש לציין כי שר התרבות המצרי, פארוק חוסני, הודיע במארכ 2010 כי ממשלתו תשפץ ותשקם את כל 11 בתי הכנסת הקיימים במצרים וקבע כי "האתרים הקדושים ליהדות הם חלק מהתרבות המצרית בדיוק כמו המסגדים המוסלמיים או הכנסיות הקופטיות".¹⁴⁶ כשהודיע חוסני ב-2008 על שיפוץ שלושה אתרים יהודיים במצרים, טענו רבים כי החלטה זו נובעת מרצונו לזכות בתמיכת המערב במועמדותו למנכ"ל אונסק"ו ולהשכיח הצהרות אנטי-ישראליות חריפות שנשא בעבר. עם זאת נראה כי פעילות השיפוץ והשימור נמשכה גם לאחר שחוסני כשל בניסיון להיבחר לתפקיד זה.¹⁴⁷

עוד בהקשר זה מעניין לציין שבפברואר 2013 הכריז ראש הממשלה האסלאמיסט של מרוקו עבד אלאלה בן קיראן, בשם המלך מוחמד השישי, כי מרוקו תשקם את כל בתי הכנסת במדינה. בן-קיראן, העומד בראש מפלגת 'הצדק והפיתוח' במרוקו, הכריז על כך בטקס בו נחנך מחדש בית-כנסת היסטורי בעיר פז, אשר נסגר בשנת 1960. כמו כן הוכרז שבית הכנסת ישמש כמרכז לפעילות תרבותית ולדיאלוג בין הדתות.¹⁴⁸

בהשוואה בין מקרים אלה לבין המסגד בבאר-שבע, יש להזכיר כי בבאר-שבע מדובר במדינה ריבונית שאזרחיה המוסלמים תובעים לממש את זכות היסוד שלהם להתפלל בבית-תפילה ששימש לכך בעבר. לעומת זאת, במקרה של קבר-יוסף בשכם האתר נמצא בשטחה של ישות סמי-מדינתית שנאבקת להשיג מעמד של מדינה עצמאית וכוחה דל מול עוצמת השליטה הביטחונית הישראלית. במקרה של קבר-יוסף הדרישה לייצוג פעיל לא

¹⁴⁵ "Egypt: no religious services in Jewish synagogue," 28/3/2101, *Bikya News*: <http://bikyamasr.com/10497/egypt-no-religious-services-in-jewish-synagogue/>

¹⁴⁶ "מצרים: נשקם את כל בתי הכנסת במדינה," *Nrg*, 9.3.2010, מזאל, "העלייה לקבר אבוחצירא: הצביעות והאביב המצרי".

¹⁴⁷ "מצרים: נשקם את כל בתי הכנסת במדינה"; מזאל, "העלייה לקבר אבוחצירא: הצביעות והאביב המצרי".

¹⁴⁸ ראו על כך: "ملك المغرب يدعو إلى ترميم المعابد اليهودية كافة في البلاد," *الشرق الأوسط*, 14.2.2013.

<http://www.aawsat.com/details.asp?section=4&article=717257&issueno=12497>

E. Miller, "Morocco's Islamist PM inaugurates refurbished Fez synagogue," *The Times of Israel*, 14.2.2013: <http://www.timesofisrael.com/moroccos-islamist-pm-inaugurates-fez-synagogue/#.UR-v-Qg1XKs.mailto>

יצאה ממיעוט המשתייך לישות הפלסטינית אלא מקרב אזרחי מדינה שכנה שכניסתם למרחב הפלסטיני בתנאים של סכסוך מתמשך נתפסת בעיני התושבים כאיתגור סמלי וטריטוריאלי. במקרה המצרי, הדרישה לייצוג פעיל מגיעה בעיקרה מבחוץ – ממדינה שכנה שלמצרים יש עמה שלום קר – אבל לגבי בתי הכנסת הדרישה נקשרת גם ליהודים שנתרו במצרים.

המקרים שהבאנו מעוררים מספר סוגיות:

♦ **ראשית**, ניתן להבחין במתח הקיים במקרים אלה בין הממד הדתי לבין הממד הפוליטי והמדיני. גם במקרה של קבר-יוסף, גם במקרה של קבר אבוחצירא וגם במקרה של המסגד בבאר-שבע מתקשים תושבים במקום לקבל נוכחות פעילה של בני הקבוצה הדתית-לאומית האחרת. בשכם, למרות התיאום המדיני-ביטחוני בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית ולמרות שהרשות מאפשרת ביקורים מוסדרים של יהודים בקבר-יוסף, הנוכחות היהודית באתר מסמלת בעיני התושבים הפלסטינים את הכיבוש הישראלי והם רואים בכך ניסיון התנחלות ישראלי בעיר פלסטינית באצטלה דתית. גם בדמנהור היו מי שראו בתפילה על הקבר ניסיון לאחיזה 'ציונית' בשטח מצרי. נוכחות מוסלמית בבאר-שבע מסמלת מאבק על צביון העיר – האם תהיה עיר יהודית או שתהפוך לעיר מעורבת. עם זאת יש להדגיש כי בבאר-שבע מדובר בדרישה של אזרחים ערבים-ישראלים שחלקם מתגורר בעיר וחלקם בסמוך לה. במקרים שהבאנו ניתן גם לראות כיצד התפתחויות מדיניות משפיעות – לטוב ולרע – על הפולחן הדתי באתרים בעלי צביון דתי.

♦ **שנית**, המקרה של קבר-יוסף מדגיש משתנה חשוב שהוא **אופי הקבוצה** המבקשת לקיים נוכחות פעילה באתר. במקרה של קבר-יוסף מתעוררת בעיה מיוחדת סביב קבוצה קטנה וקיצונית של חסידים שאינה מוכנה לקבל את כללי המשחק ואינה מציינת לרשויות הצבא ולרשויות הפלסטיניות. לעומת זאת, במקרה של קבר אבוחצירא התפתחה מערכת יחסים מיוחדת בין המבקרים לבין שלטונות מצרים. המבקרים מקפידים לציית להנחיות והצדדים שומרים ביניהם על קשר רציף. זוהי נקודה משמעותית במיוחד במקרים בהם המבקרים מגיעים מישות מדינית אחת לאחרת, כי במקרים כאלה כל תקרית עלולה להפוך למשבר מדיני ודיפלומטי. במקרים כאלה עולה גם הסוגיה של ביטחון ואבטחה של המקום הקדוש ושל המבקרים בו. סוגיה זו מצריכה פתרון זהיר ומאוזן שיבטיח הגנה אך לא יגביר את המתח סביב האתר.

♦ **שלישית**, המקרים שהובאו לעיל מעוררים גם שאלות לגבי אופי הפולחן במקום בנסיבות בהן הוא נמצא בסתירה למסורות של הרוב. לדוגמה: האם יש לאפשר (כפי שעולה מהמקרה של קבר אבוחצירא בדמנהור) למבקרים יהודים להנהיג קידוש עם יין באתר שנמצא באזור מוסלמי, בו שתיית יין אסורה מבחינה דתית? במערת המכפלה, למשל, הקידוש עם יין נעשה במתחם שמחוץ לאתר הנחשב כמסגד בעיני המוסלמים.

♦ **רביעית** – ניתוח המקרים מלמד על יחס שונה כלפי אותה סוגיה מצד שחקנים שונים: מוסדות רשמיים לעומת האוכלוסייה וגופים ציבוריים לא-רשמיים; מוסדות ממשלתיים לעומת מוסדות מוניציפאליים, ומוסדות פוליטיים לעומת מוסדות משפטיים. במצרים, למשל, ניתן לראות, בהרבה מקרים, פער בין היחס החיובי של הרשויות הכפופות לממשל (שדאגו לאבטח את המבקרים או לשפץ את האתרים) לבין היחס השלילי של בית המשפט המקומי או מצד תושבים ומפלגות-אופוזיציה. כך גם לגבי הפער שבין המחויבות המדינית של הרשות הפלסטינית וכוחות הביטחון הכפופים לה, לבין העמדה בקרב מרבית הציבור הפלסטיני שככל הנראה אינו תומך בהסדרים שהוסכמו עם ישראל בקבר-יוסף.

המקרים של קבר-יוסף ושל האתרים היהודים במצרים מעלים גם את שאלת **ההזדיות** במדיניות כלפי אתרים קדושים בהקשר הישראלי-ערבי. נוכח קיומם של אתרים יהודים רבים בעולם הערבי והמוסלמי (בתי-כנסת, בתי-קברות וקברי צדיקים כמו קבר אסתר ומרדכי בהמדאן שבאירן, קבר הנביא יחזקאל בעירק, מערת הצדיקים בחלב שבסוריה ובית הכנסת העתיק בדמשק שנפגע במאסר 2013 בקרבות בין המשטר לבין המורדים), **ישראל נדרשת להכליל בשיקוליה המדיניים את סוגיית ההזדיות כדי להבטיח שימור של אתרים על ידי שני הצדדים, נוכח החשש שמה שייתפס בעיני המוסלמים כפגיעה באתריהם הקדושים יוביל ליחס דומה של מדינות מוסלמיות כלפי אתרים יהודיים.**

ב. אתרים מוסלמיים בסביבה נוצרית-מערבית – אירופה וארה"ב

סוג נוסף של מקרי-השוואה שנבדק נוגע במקרים שבהם עולה דרישה מצד קהילות מוסלמיות לייצוג דתי פעיל במרחב נוצרי באמצעות בניית מסגדים במרחב העירוני. באירופה נתגלעו סכסוכים רבים בנושא זה. המקרים שלהלן מעניקים שדה אמפירי

השוואתי רחב וחלקם הגדול נידון במחקר מקיף של קבוצת חוקרים בספר שערך סטפאנו אלייבי (Stefano Allievi) בשנת 2010.

מניעים ונימוקים להתנגדות לבניית מסגד ולפתיחה של מסגד שאינו פעיל

Allievi (2010) מבחין בין סיבות 'אמתיות' להתנגדות, לבין סיבות 'תרבותיות'. בקטגוריה של סיבות 'אמתיות' הוא מונה חששות אמתיים או מדומים של התושבים, כמו למשל: חשש מירידת ערך הנדל"ן באזור; חשש מרעש, מעומס תחבורתי ומבעיות-חניה; חשש מעלייה בפשיעה ומכניסת גורמים לא רצויים לשכונה וחשש מגלישת הפעילות מן המסגד אל המרחב הציבורי הסמוך, אל גנים ציבוריים ואל חצרות הבתים. זאת לעומת סיבות 'תרבותיות' כמו ראיית האסלאם כגורם 'זר' לתרבות המערב; כמו הגנה על זכויות נשים וביקורת על היעדר 'הדדיות', כלומר: חוסר האפשרות לבנות כנסיות במדינות מוסלמיות.¹⁴⁹

נוסיף מצדנו שהניסיון מלמד כי במקרים רבים המסגדים אכן מושכים פעילות מסחרית של מוסלמים, כמו למשל מכירת ספרים בערבית או מזון חלאל וכי עסקים ודירות בסביבות מסגדים אכן נשכרים או נרכשים לעתים על ידי מוסלמים. קיימת גם נטייה טבעית להשתמש במסגד לפעילות תרבותית של הקהילה לציון חגים ואירועים ולעריכת הלוויות – פעילות המושכת קהל גדול.

אלייבי טוען כי הסוג הראשון של התנגדויות למסגד יכול להתבסס, עקרונית, על מדדים אמפיריים, בעוד שהסוג השני מתייחס למעשה אל האסלאם ואל המסגד רק כסמל. כמו כן, הוא טוען ששני הסוגים יכולים לחפוף או להעצים זה את זה.

S. Allievi, "Mosques in Europe: Real Problems and False Solutions," in *Mosques in Europe: Why¹⁴⁹ a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 27. נציין כי במצרים ניתן לקופטים היתר לבנות כנסיות חדשות אך במשורה, פחות מכפי שהקהילה מבקשת.

שני טיעונים מרכזיים שהושמעו במקרים רבים הם החשש מרעש הקריאה לתפילה (אד'אן) וההתנגדות לקיומו של צריח גבוה שישלוט על קו הרקיע העירוני.¹⁵⁰ ההתנגדות באה לידי ביטוי בין השאר בעצמות של תושבים, בפנייה לבתי-משפט, בהפגנות ולפעמים גם בתקריות אלימות, כמו המקרה של השלכת ראש-חזיר במחאה על בניית המסגד בעיר Colle Val d'Elsa שבאיטליה.¹⁵¹ היו גם מקרים בהם ניסו המתנגדים לרכוש את הקרקע שעליה תוכנן לבנות מסגד, על מנת לסכל את הקמתו.¹⁵² ברוב הדמוקרטיה המערביות המיעוט המוסלמי הוא מיעוט מהגר והמדינה הקולטת מצפה ממנו להשתלב בנורמות המודרניות של סביבתו החדשה (דרישה זו היא סוגיה ערכית המצריכה עיון נפרד). במדינות אלו בניית מסגד מסמלת בעיני החברה הקולטת 'התבדלות' של המוסלמים בתוך 'גטו' משלהם וסירוב להשתלב בסביבתם החדשה.

נוכר כי בוויכוח על המסגד בבאר-שבע נשמעו טיעונים משני הסוגים: הן חששות לגבי ערך הנכסים באזור, פגיעה אפשרית בשלוות החיים בשכונה והתרחבות הפעילות המוסלמית (דתית, חברתית, כלכלית) למרחב הציבורי הסמוך והן חששות מפגיעה בצביון היהודי של העיר והתנגדות לסמל בולט של נוכחות מוסלמית במרחב הציבורי.

הליכים ברמה המוניציפאלית הם בעלי חשיבות והשפעה של ממש בסוגיה שלפנינו. באירופה ההליכים לאישור מסגד שונים מעט מאלה שבישראל. תכנית-בנייה טעונה שם הסכמה עקרונית של הנהלת העירייה ושל ראש העיר עוד לפני שהוגשה לוועדת התכנון המקומית. לעתים ההסכמה העקרונית מפרטת את גודל המבנה, אופיו התכנוני, מיקומו, הגורמים המממנים אותו ותנאים שונים, כמו ניהול המסגד והפיקוח על הנעשה בו. ככל שהתנאים מרגיעים את חששות התושבים והעירייה, כך גובר הסיכוי למיתון ההתנגדות לבניית המסגד. לאחר ההסכמה העקרונית מתפרסמת הודעה לציבור. דרכו של הציבור

¹⁵⁰ לדוגמה: בווינה נטען שהמסגד ייצור עומס בתחבורה ורעש ובגיטבורג (שבדיה) נטען שהמסגד ב-Hisingen ישתלט על קו הרקיע של העיר – ראו: E. Furlinger, "The Politics of Non-Recognition: Mosque Construction in Austria," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 194; G. Larsson, "From Aesthetic Conflict to Anti-Mosque Demonstrations: The Institutionalisation of Islam and Muslims in Sweden," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 370.

¹⁵¹ M. Bombardieri, "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 285.

¹⁵² S. Gilliat-Ray and J. Birt, "A Mosque too far? Islam and the Limits of British Multiculturalism," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 149.

להתנגד היא בדרך-כלל בהחמת תושבים על עצומה. ההתנגדות עשויה ללבוש אופי פוליטי בהתערבות מפלגות-ימין הפועלות נגד מהגרים בכלל ונגד האסלאם בפרט. היא עשויה לקבל ביטוי בתקשורת עוינת לאסלאם, בהפגנות, בהפעלת אלימות וביזוי או בהעלאת הדיון לרמה הפרלמנטרית המחוזית או הארצית. שלבי הדיון בוועדת התכנון מהווים הזדמנות נוספת למשא ומתן על פרטי התכנון ועל התניות בדבר מימון הבנייה והפעלת המסגד.

התהליכים מושפעים באופן טבעי **מגורמים פוליטיים**, כמו זהותם הפוליטית של השלטון ברמה המוניציפאלית ושל המפלגה השלטת בעיר. יש גם השפעה לכוחם האלקטורלי של המוסלמים בעיר. יש מקרים בהם הנהלת העירייה (בדרך-כלל ממפלגות מרכז-שמאל) מגלה הבנה לצרכים של הקהילות המוסלמיות בבניית מסגד כמקום-תפילה מכובד והיא נאלצת לתמך בין דרישות המוסלמים לבין התנגדויות השכנים והתושבים הלא-מוסלמים. במקרים אחרים העירייה עושה יד אחת עם המתנגדים ומערימה קשיים על תהליך התכנון והבנייה. היכולת להצליח לגשר בין צרכים מתנגשים ובין הגורמים השונים תלויה באופן הטיפול ובהתנהגות של מקבלי ההחלטות מצד אחד והנהגת הקהילה המוסלמית מצד שני.

קשר בין תהליכים פוליטיים לבין הסוגיה שלפנינו ניתן לראות למשל במקרה שהתרחש ב-Premia de Mar בקטלוניה שבספרד. במקרה זה ויכוח פוליטי ממושך סביב תכנית לבניית מסגד נגמר בהסכם-פשרה בין העירייה לבין הקהילה המוסלמית, שקבע שהמוסלמים יתפללו 15 שנים בבניין של בית-ספר ויזנחו בתמורה לכך את תכניתם לבנות מסגד. להסכם היו השלכות פוליטיות משמעותיות: ראשת העיר הסוציאליסטית הובסה בבחירות וחבר המועצה שהוביל את המשא ומתן עם הקהילה המוסלמית נאלץ לנטוש את החיים הפוליטיים. גם בצד המוסלמי ספגה ההנהגה ביקורת והוחלפה בחברי-קהילה שהובילו קו של התנגדות להסדר הפשרה. כמו כן התחזק, בעקבות הפרשה, כוחה האלקטוראלי של מפלגת-ימין קיצונית שפעלה באזור.¹⁵³ גם באנגליה הובילה תכנית להקמת מסגד ב-Stoke-on Trent למסע של מפלגת-ימין (BNP) נגד הפרויקט, שהיווה בסיס להתחזקות משמעותית של המפלגה.¹⁵⁴ בסביליה שבספרד כיכבה מחלוקת סביב

J. Moreras, "A Mosque in our Neighbourhood!" Conflicts over Mosques in Spain", in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London : Alliance Publishing Trust, 2010), p. 245-247

Gilliat-Ray and Birt, "A Mosque too far? Islam and the Limits of British Multiculturalism," p. ¹⁵⁴ 148-150.

בניית מסגד ב-Bermejales במערכת הבחירות, וראש העיר הסוציאליסטי התחייב כי אם ייבחר לא יאפשר לבנות את המסגד.¹⁵⁵

מעבר לטיעונים ששימשו להתנגדות הציבורית לבניית מסגדים, ניתן גם להצביע על **משתנים שהעצימו את ההתנגדות בדעת הקהל** באירופה. כך למשל קיימת השפעה לאופי הארגון המוביל את היוזמה. במקרים בהם דובר בארגון אסלאמי בינלאומי, או בגוף שהביע עמדות קיצוניות, היתה ההתנגדות חזקה יותר. כך למשל יוזמה להקים מסגד ב-Abbey Mills Mosque בלונדון גרמה להתנגדות רחבה, בין השאר משום שהארגון האסלאמי הבינלאומי Tablighi Jama'at היה מעורב ביוזמה.¹⁵⁶

גם מעורבות של מדינות אסלאמיות (כמו אירן, טורקיה או סעודיה) במימון הבנייה של מסגד חדש באירופה, מחריפה את ההתנגדות הציבורית. כך למשל בוויכוח על הקמת מסגד פהד בסרייבו (בוסניה) הביעו רבים דאגה מהמעורבות הסעודית בפרויקט.¹⁵⁷ גם בוויכוח שהתעורר בקופנהגן (דנמרק) בשנת 2009 סביב שתי תכניות להקמת מסגדים בעיר, טענו המתנגדים כי המסגדים יוקמו במימון 'משטר הטרור' האירני ובסיוע 'הדיקטטורה' של סעודיה.¹⁵⁸

גם לאירועי-טרור יש, באופן טבעי, השפעה על התהליך. ב-Lieida שבספרד, בשעת דיון סוער על הקמת מסגד, נעצרו שלושה מוסלמים שהואשמו בשייכות לקבוצת ג'יהאד. האירוע החריף את המחלוקת והמתנגדים השתמשו במעצר כדי להצדיק את התנגדותם למסגד.¹⁵⁹ יש לציין גם את השפעתם המשמעותית של כלי התקשורת על דעת הקהל בנושאים אלה.

במקרים רבים ננקטו **צעדים שהצליחו לרכך התנגדות** והתגבשו פתרונות שנועדו לספק מענה לצרכים ולדאגות של הצדדים. עיריות שהיו מעוניינות להתגבר על התנגדות תושבים

¹⁵⁵ Moreras, "A Mosque in our Neighbourhood!" Conflicts over Mosques in Spain," p. 251

¹⁵⁶ Gilliat-Ray and Birt, "A Mosque too far? Islam and the Limits of British Multiculturalism," p. 144-148

¹⁵⁷ A. Aksamija, "Contested Identities: Identity Politics and Contemporary Mosques in Bosnia and Herzegovina," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 341-351

¹⁵⁸ S. Lægaard, "'Grand-Mosque' Projects in Copenhagen: Intersections of Respect, Tolerance and Intolerance in the Distribution of Public Space," *Politics in Central Europe*, Vol. 6, No. 3, 2010, p. 66.

¹⁵⁹ Moreras, "A Mosque in our Neighbourhood!" Conflicts over Mosques in Spain," p. 253-254

לבניית מסגד הפעילו אמצעים פוליטיים וארגוניים שונים כמו גיוס תמיכה של מפלגות האופוזיציה לצדן, אם הדבר ניתן, במטרה ליצור קונסנסוס רחב ולבודד את הגורמים האסלאמופוביים; הקמת ועדות-משנה מקצועיות לטיפול בחסמים כמו למשל רעש, תכנון אדריכלי וגובה הצריח או הפעלת ועדה מייעצת מיוחדת לדו-קיום, שתפקידה לגשר בין הקהילה המוסלמית לבין המתנגדים וקיום כינוסי-הסברה. כך למשל, באיטליה מינה השר לביטחון הפנים ועדה מייעצת לענייני מוסלמים בהשתתפות אקדמאים ועיתונאים נוצרים ומוסלמים.¹⁶⁰ תקדים מעניין נוצר באיטליה לאחר שמוסלמים התפללו על המדרכות עקב סגירת מסגד שהוקם ללא רישיון. השר לביטחון הפנים הורה להעביר את התפילות לאצטדיון וכך נפתרה הבעיה באופן זמני.¹⁶¹

גם הקהילות המוסלמיות תרמו במקרים אחדים להקהיית ההתנגדות על ידי פעולות כמו הסברה, פתיחת המסגד לציבור הרחב, קיום דיאלוג בין-דתי, מפגשי-הסברה עם השכנים ועריכת 'יום פתוח' לכולם, קמפיין תחת הכותרת 'העיר של כולם', שיתוף פעולה עם הכנסייה ונכונות להתפשר על גודל או על נראות המסגד או על התנאים להפעלתו (ראו להלן). להתנהגות הקהילה המוסלמית ולהתבטאויות מנהיגיה נודעה השפעה רבה על התוצאה. כשהאמאם נמנע מעימות עם מפלגות הימין ומתבטא בזכות ההשתלבות ונגד הקיצוניות, צפויה הצלחה בנטרול ההתנגדות הפוליטית לבניית המסגד.

הניסיון שנצבר באירופה מצביע על כך שקהילות וארגונים מוסלמיים מסכימים **לפשרות רבות** על מנת לאפשר בניית מסגד חדש. פשרות כאלו נוגעות לנושאים כמו מיקום המסגד – הסכמה להעתקת מסגד לאזור-תעשייה כדי שלא להפריע לשכנים (למשל ב-Premia de mar (ספרד) וב-Roubaix (צרפת)); הסכמה לשנות את צורתו ואת גובהו – הגבלות על בניית צריח או הגבלת גובהו ונראותו של המסגד על קו הרקיע; הסכמה למימון עצמי של הבנייה ללא תרומות מגורמי-חוץ; הסכמה לכך שהעירייה תהיה בעלת המסגד; הסכמה לניהול משותף של המסגד עם נציגי העירייה והסכמה על תנאי הפעלתו של המסגד, כמו ויתור על שימוש ברמקולים (ב-Neder Over Heembeek בבלגיה; Reutte באוסטריה); ויתור על פעילות כלשהי במבנה פרט לתפילה; שימוש בשפת המדינה בדרשות, לצד הלשון הערבית או הגבלת שעות הפתיחה והגבלת מספר המתפללים.

¹⁶⁰ Bombardieri, "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate," p. 272
ראו גם ידיעה על כך באתר משרד הפנים האיטלקי: http://www.l.interno.gov.it/mininterno/export/sites/default/en/sezioni/sala_stampa/notizie/news/09985_Islam_committee.html_96129659.html

¹⁶¹ Bombardieri, "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate," p. 279

ב-Antwerp שבבלגיה ארגנה הרשות המוניציפאלית 'יום פתוח' לאחר שהושלמה בנייתו של מסגד, במטרה לקדם מסר של דיאלוג בין-דתי ובין-תרבותי. ברחוב בו הוקם המסגד שכנה גם כנסייה והאירוע נערך תחת הכותרת 'בקר בכנסייה ובמסגד – שני עולמות ברחוב אחד'; ואכן תושבים רבים ביקרו במסגד והאירוע סייע לריכוך ההתנגדות.¹⁶² Colle di Val d'Elsa שבאיטליה נחתם הסכם בין העירייה לבין ראשי הקהילה המוסלמית בדבר התנאים והכללים לגבי הפעילות במקום.¹⁶³

ב-Bad Vöslau (אוסטריה) הוסכם ב-2007 על הקמת קבוצת-תיווך שכללה נציגים מכל המפלגות במועצה ונציגים של הארגון המוסלמי שעמד מאחורי היוזמה להקמת המסגד וכן שני יועצים. בעקבות השיחות הוסכם שצריח המסגד יוקם בחצר פנימית, כך שלא ייראה מבחוץ, שלא תהיה קריאה ברמקולים ושתוקם קבוצת-עבודה משותפת לקידום האינטגרציה החברתית.¹⁶⁴ ראש העיר הבטיח לציבור כי "המבנה לא ייראה כמסגד אלא כאולם קונצרטים" והציג את הפשרה שהושגה בעיר כמודל לחיקוי ברחבי אוסטריה. אך ההתנגדות להקמת המסגד לא פחתה וראש העיר הפסיד בבחירות ביחד עם חבריו למפלגה, כתוצאה מתמיכתם בפרויקט.¹⁶⁵

נדגיש את חשיבות התנהגותה של הקהילה המוסלמית לגבי היחס למסגד. ב-Penzberg שבגרמניה הוקם מסגד חדש שצריחו נבנה מאלומיניום ובראשו **נכתבה** הקריאה לתפילה, כך שנחסכה קריאת המואזין. לדברי האמאם של המסגד משמעות הדבר שהמינרט אינו קורא לתפילה חמש פעמים ביום אלא 24 שעות ביממה, וזאת מבלי להפריע לסביבה.¹⁶⁶ במקרה אחר בגרמניה, בחבל הרוהר, טען האמאם כי בימינו, כשלכל אחד יש שעון, אין צורך בקריאות קולניות לתפילה (אד'אן).¹⁶⁷

F. Dassetto with O. Ralet, "Mosques and Minarets: Tension, Assertion and Negotiation: Some Belgian Cases," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 83

Bombardieri, "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate," 283-284¹⁶³

Fürlinger, "The Politics of Non-Recognition: Mosque Construction in Austria," p. 204-207¹⁶⁴

Fürlinger, "The Politics of Non-Recognition: Mosque Construction in Austria," p. 204¹⁶⁵

G. Larsson, "Mosques as Part of History, or Something New? The Institutionalisation of Islam and Muslims in the Nordic and Baltic Countries," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 398.

המסגד תוכנן בידי אדריכל מוסלמי בשם Alen Jasarevic, בנו של מהגר מבוסנייה שביקש לשוות לדת ביטוי מודרני. ראו תמונת המסגד: <http://architecture.mapolismagazin.com/jasarevic-architekten-islamisches-forum-penzberg-penzberg>

M. Kreutz and A. Sarhan, "Between Religious Freedom and Social Acceptance: The Construction of Mosques in Re-Unified Germany," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 107¹⁶⁷

החששות מפני הקהילה המוסלמית מופרזים מאוד בדרך-כלל. הפחדים מלובים על ידי מפלגות קיצוניות המתנגדות למהגרים ולזרים ועל ידי חלק מכלי התקשורת, שעמם פרנסי העיר והקהילה המוסלמית צריכים להתמודד. התושבים מביעים את הפחד מן האחר והשונה ופחד כללי מפני האסלאם, כפי שהוא מעוצב תוך הכללה וגישה סטריאוטיפית שלילית בכלי התקשורת. הדרך להתגבר על בעיה זו יכולה לבוא משני הצדדים למחלוקת: הן הממסד העירוני והן הקהילה המוסלמית. בבריטניה למשל שכרה קהילה מוסלמית מקומית משרד יחסי-ציבור כדי לשנות את דימויה הציבורי ולהביא להסרת ההתנגדות לבניית מסגד. מבחינת העירייה – שילוב תושבי השכונה בשלבי התכנון משיג תוצאות טובות יותר וקשר בין פעילי המסגד לבין התושבים משיג אף הוא תוצאות חיוביות. השתתפות של ראש העיר, פעילים מכל המפלגות ונציגי השכונה בטקס פתיחת המסגד משיגה אף היא תוצאות טובות לטווח הארוך. כמו כן טוב שפתיחת מסגד תיעשה לאחר מסע-הסברה נרחב ותהליך של דיאלוג אמתי בין הצדדים. יצוין כי במקרים אחדים באירופה פעלו תושבי העיר נגד גורמים נוצריים קיצוניים שניסו לפעול נגד מסגדים (ראו בהמשך על מקרה המסגד בקלן).

נציין כי הן בבריטניה והן בשבדיה היו לפחות שני מקרים של כנסיות שנתרו ללא מתפללים ונמכרו כדי לשמש מסגדים. יש גם בת-כנסת שנמכרו לשמש מסגדים לאחר שלא היה בהם צורך. כך קרה עם בית הכנסת הגדול ב-Wagenstraat בהאג, בירת הולנד, ובבית הכנסת Farmingdale ב-Long Island, בארה"ב.

ארבעה מקרים יכולים להמחיש את הגורמים המאפשרים לפתוח מסגד בעיר עם רוב נוצרי, לעומת הגורמים המונעים זאת. נביא שתי דוגמאות למקרים בהם נדחתה ההתנגדות ושני מקרים בהם ההתנגדות הביאה לסיכול התכניות להקמת מסגדים.

המקרה הראשון עוסק במחלוקת הציבורית שהתעוררה בגרמניה סביב הקמת מסגד בעיר קלן (The Cologne Central Mosque). מסגד זה הוקם ביוזמת ארגון מוסלמי גרמני (DITIB) ותוכנן בסגנון עות'מאני, ופרט למסגד הוא נועד לכלול גם מרחב למפגשים בין-דתיים. המבנה החדש אמור להחליף מקום ישן בו התפללו כ-600 תושבים והוא מיועד ל-2,000 עד 4,000 מתפללים. בעיר קלן מתגוררים 120 אלף מוסלמים, שהם מיעוט לא-קטן – כ-12% מן האוכלוסייה (בשכונה הספציפית הם שליש מן התושבים) ויש בה כ-30 מסגדים. היוזמה לבניית מסגד גדול עוררה מחאה ציבורית אותה הובילו קבוצות-ימין והסופר ראלף גיורדאנו (Ralph Giordano) היה ממנהיגיה. הביקורת נגד התכנית התמקדה בין השאר בשאלת גובה שני צריחי המסגד, שתוכננו להתנשא לרום גבוה

במיוחד. רוב בתי העיר בקלן הם בגובה של 20 מ' ומבנה המסגד המתוכנן, כולל כיפה בגובה 34.5 מ' ושני מינרטים בגובה 55 מ'. עם זאת יש לציין שליד צמתים הומים אושרה הקמת בניינים גבוהים ומגדל הכנסייה מתנשא לגובה 60 מ'. הארגון המוסלמי הסכים להתפשר ולהנמיך את המינרטים. בשנים 2007 ו-2008 נערכו הפגנות נגד הפרויקט, אך סקרי-דעת-קהל הראו כי רוב תושבי העיר (63%) תומכים בהקמת המסגד. כאשר התנועה שהובילה את ההתנגדות למסגד רצתה לארגן כנס אנטי-אסלאמי, התושבים התנגדו לכך. נהגי המוניות סירבו להסיע את המשתתפים, המלוונות סירבו לארח את האירוע והאנייה שעל סיפונה היה אמור להתקיים הכנס נסקלה באבנים.¹⁶⁸ באוגוסט 2008 אישרה מועצת העיר את התכנית וכל המפלגות, חוץ ממפלגת ה-CDU, תמכו בכך.¹⁶⁹ ראש העיר ארגן מפגש-הסברה לציבור הרחב כדי להציג את התכנון ולענות על שאלות, אך רוב המשתתפים שהגיעו ביקשו להביע את התנגדותם ולא הקשיבו להסברים.

מקרה נוסף שעוסק באתר מוסלמי במרחב נוצרי, אך מאפייניו ייחודיים, הוא המקרה של הקמת 'בית-קורדובה' (Cordoba House) בסמוך למתחם הגראונד-זירו (Ground-Zero) בעיר ניו-יורק. מדובר במרכז-תרבות מוסלמי הכולל אולם-הופעות, גן-ילדים, בריכה ומסגד שנועד ל-500 מתפללים במרחק שני רחובות מן האתר בו עמדו מגדלי התאומים שנהרסו בפיגוע ה-11 בספטמבר 2001.¹⁷⁰ את הקמת המרכז יזם האמאם פייסל עבד אל-ראוף, מוסלמי אמריקאי יליד כווית.

לאחר שהבנייה אושרה בדצמבר 2009 התפתח דיון ציבורי סוער. מתנגדי היוזמה טענו שיש בכך פגיעה ברגשות הציבור האמריקאי, היות שהמקום מסמל את מותם של כ-3,000 איש בפיגוע טרור אסלאמי שהשמיד סמל-תרבות מערבי ואמריקאי, מה עוד ששרידי גופות נפלו גם במרחק שני רחובות ממגדלי התאומים והפכו את המקום לקדוש בעיני מתנגדי המרכז האסלאמי. הם ראו בהקמת המבנה ניסיון להציב 'סוס טרויאני' בלב המרחב הסמלי האמריקאי. מנגד טענו התומכים בפרויקט כי בקרב קורבנות

Kreutz and Sarhan, "Between Religious Freedom and Social Acceptance: The Construction of ¹⁶⁸ Mosques in Re-Unified Germany," p. 101

Z. Abbany, "New German mosque a milestone in religious architecture," *DW*, ¹⁶⁹ 18/7/2011: <http://www.dw.de/dw/article/0,,15233758,00.html>; K. Connolly, "German far right emerges from shadows to join Cologne campaign against mosque," *The Guardian*, 31.10.2010: <http://www.guardian.co.uk/world/2010/oct/31/cologne-mosque-german-far-right>

¹⁷⁰ על המרכז ראו: <http://park51.org/>

הפיגוע היו גם מוסלמים וכי במגדלי התאומים היו חדרי-תפילה לבני שלוש הדתות המונותיאיסטיות. כמו כן נטען כי מאחורי היוזמה עומד גורם מוסלמי מתון שמעוניין להקים מרכז שיהיה מוקד לדיאלוג ויציג פן אחר של האסלאם.

מועצת רובע מנהטן אישרה את הפרויקט: 29 חברי-מועצה הצביעו בעד, אחד התנגד ועשרה נמנעו.

לאחר מכן העלו מתנגדי המרכז טענה נוספת, על פיה חלקים מן המטוסים שהתנגשו במגדלי התאומים פגעו במבנה המיועד להריסה ועל כן מדובר במבנה היסטורי שאין להרסו. הם פנו לוועדה העירונית האחראית על הגדרת אתרים היסטוריים בניו-יורק בתקווה שזו תביא לביטול היוזמה, אך פנייתם הושבה ריקם.¹⁷¹ לאחר מכן הוגשה לבית המשפט עתירה מטעם 'המרכז האמריקאי לחוק וצדק' בדרישה לבטל את האישור שנתנה מועצת העיר לפרויקט.¹⁷² ביולי 2011 נדחתה העתירה ובספטמבר 2011 המקום נפתח למבקרים.

המקרה של 'בית קורדובה' מתאפיין אפוא במרכיב נוסף הנוגע למיקום המבנה בסמוך לאתר המסמל טראומה לאומית ופצע פתוח המעורר רגישות מיוחדת.¹⁷³ במקרה זה, כמו גם במקרים האירופיים שצוינו לעיל, ניתן לראות כיצד הנושא הופך לכלי פוליטי וכיצד המחלוקת גולשת לזירה הפוליטית, במיוחד בתקופת בחירות.

המקרה השלישי נוגע למסגד שתוכנן לקום בסביליה שבספרד. בעיר **Los Bermejales** **בסיביליה** יש שישה חדרי-תפילה, אך סיביליה היתה המחוז היחיד בספרד שלא היה בו מסגד גדול או מרכזי. הקהילה המוסלמית תכננה להקים בעיר מרכז אסלאמי על 4,000 מ"ר ובו מסגד שיכיל 700 מתפללים, ספרייה ומינרט בגובה 30 מ'. לאחר שבדין הראשון בעירייה הסכימו המוסלמים להתפשר על כך שהצריח יקוצץ ל-15 מ', טען

¹⁷¹ רויטרס, "העתירה נדחתה: המסגד ליד גראונד זירו מתקרב", *Ynet*, 3.8.2010.

¹⁷² סוכנויות הידיעות, "ניו-יורק: עתירה לביהמ"ש נגד מסגד בגראונד זירו", *Ynet*, 5.8.2010.

¹⁷³ אפשר להצביע על דמיון בין מקרה זה למקרה של הקמת 'מיני עיר' בסמוך לעיר Visegrad (ביוזמת הבמאי אמיר קוסטריצה) שנמצאת בחלק הסרבי של בוסניה (רפובליקת סרפסקה). היוזמה עוררה זעם בקרב המוסלמים בטענה שבשטח זה בוצעו פשעי-מלחמה כנגד המוסלמים בזמן המלחמה, ולאחר מכן אף נאסר עליהם לבנות במקום אתר-זיכרון. אופייה הדמוגרפי של העיר השתנה בצורה דרמטית ובעקבות המלחמה היא הפכה מעיר עם רוב מוסלמי לעיר שרובה ככולה תושבים סרבים. פעילה בוסנית מארגון-נשים קורבנות המלחמה, אמרה בעקבות ההחלטה כי באמצעות התכנית הסרבים רוצים "לסיים את מה שלא הצליחו לסיים במלחמה". ראו: E. Jukic, "Kusturica Mini-Town Dismays Bosniak Campaigner", *Balkan Insight*, 12.2.2012: <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosniaks-offended-by-kusturica-s-andric-grad>

ועד השכונה כי חסרים בשכונה מתקנים חיוניים אחרים שקודמים למסגד וכי המרכז האסלאמי יגרום חוסר-ביטחון לתושבים. הוועד ארגן עצומה שעליה חתמו 3,000 איש ונערכו הפגנות שבועיות נגד בניית המסגד. בית המשפט נתן צו זמני להפסקת הקמת המסגד והמפלגה השמרנית קראה לראש העיר הסוציאליסטי לחזור בו, בטענה שהמסגד ממומן על ידי ארגון אל-קאעדה. כתוצאה מכך שינה ראש העיר את עמדתו ערב הבחירות והבטיח שאם ייבחר לא יבנה את המסגד הגדול, אבל לא שלל בניית מסגד קטן יותר במקום אחר בעיר. אחרי הבחירות פסק בית המשפט כי העירייה רשאית להקצות קרקע לבניית מסגד. העירייה חיפשה מקום חלופי והציעה לכך אזור מסחרי, אבל אז התארגן ועד הסוחרים נגד המיקום החדש. בערעור על פסק הדין קבע בית המשפט העליון של סביליה כי העירייה אינה רשאית לבנות מבנה דתי, וכי איסור זה חל גם על המיקום החדש וכך סוכל הפרויקט.¹⁷⁴

המקרה הרביעי נוגע לתכנית להקים מסגד **באתונה** שביוון. יוון דומה לישראל בעניין זה מבין המדינות האירופיות, שכן האוכלוסייה המוסלמית שחיה בה היא ילידית וקיימים בה מסגדים עתיקים ונטושים. אתונה היא הבירה היחידה באירופה שאין בה מסגד, אף שחיים בה כ-200 אלף מוסלמים. בשנת 2000 הועלתה הצעה לבנות מסגד באזור Paiania שנמצא סמוך לשדה התעופה של אתונה, אבל הכנסייה ותושבי השכונה טענו שלא ייתכן שהדימוי הראשון בו ייתקלו הבאים לאתונה יהיה מסגד.¹⁷⁵ לאחר מכן נדונה הצעה על פיה מסגד היסטורי מהתקופה העות'מאנית, המשמש מוזיאון, ישופץ ויהפוך למרכז לתרבות האסלאם. גם הצעה זו נתקלה בביקורת קשה, בין השאר על רקע מיקומו של המסגד הזה בלב העיר העתיקה, ליד האקרופוליס.¹⁷⁶ ב-2006 הכין ארגון המוסלמים ביוון (MUG) עצומה שכללה 10,000 חתימות עם דרישה להקים מסגד, תוך נכונות מראש לכך שהוא יהיה נתון לשליטת הרשויות. על רקע הלחץ הציבורי החליטה יוון לבסוף להקים מסגד במימון ממשלתי באתר ששימש בעבר כבסיס צבאי, באזור-תעשייה ב-Elaionas, מערבית לבירה.¹⁷⁷ בספטמבר 2011 אישר הפרלמנט של יוון את ההחלטה.¹⁷⁸

בישראל המצב שונה מכמה בחינות מן המקרים שהובאו בפרק זה.

¹⁷⁴ Moreras, "A Mosque in our Neighbourhood! Conflicts over Mosques in Spain" 250-252
¹⁷⁵ A. Skoulariki, "Old and New Mosques in Greece: A New Debate Haunted by History," in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi (London: Alliance Publishing Trust, 2010), p. 305-306

¹⁷⁶ Skoulariki, "Old and New Mosques in Greece: A New Debate Haunted by History," p. 309

¹⁷⁷ Skoulariki, "Old and New Mosques in Greece: A New Debate Haunted by History," p. 310

¹⁷⁸ AFP, "Greek parliament approves Athens' first mosque plan in decades," *Al-Arabya*, 8.9.2011

ראשית מדובר באוכלוסייה ילידה ולא במיעוט מהגר. כמו כן מדובר בחבל-ארץ עם עבר מוסלמי עוד לפני שקמה מדינת ישראל. שנית, רוב האוכלוסייה המוסלמית בישראל מתגוררת ביישובים ערביים נפרדים שאין בהם הגבלות על מסגדים, היות שהם אינם מפריעים בדרך-כלל לשכניהם היהודים. הבעיה העיקרית קיימת בערים מעורבות. שלישית, הסכסוך הישראלי-ערבי, אשר עוטה גם אצטלה של סכסוך בין-דתי, תורם לתחרות על המרחב הציבורי ומעניק משמעות פוליטית לשאלת פתיחתם של מסגדים בערים בעלות רוב יהודי. זאת ועוד: הסכסוך הממושך, ביטויי האלימות והדימויים השליליים של האוכלוסייה הערבית, מעצימים את רתיעתם של יהודים מפני ערבים מוסלמים ובמיוחד מן הדתיים שבהם. באר-שבע היא מקרה מיוחד בהיותה בעבר עיר ערבית שהפכה לעיר יהודית לאחר 1948. כעת חוששים פרנסיה, ויש להניח שגם חלק מתושביה היהודים, שהערבים המוסלמים רוצים להשתמש במסגד כמנוף לשינוי פני העיר.

חרף ההבדלים הנ"ל ניתן ללמוד הרבה מהמקרים שהובאו בחלק זה וממרכיבים אחדים שלהם, המשיקים למקרה של באר-שבע. כך למשל ניתן ללמוד מהם כיצד הושפעה המחלוקת ממשתנים כמו אופי הגורם המוביל את המאבק, שיעורה של האוכלוסייה המוסלמית בעיר, העוצמה האלקטוראלית של המוסלמים בעיר וקיומו או אי-קיומו של דיאלוג בונה בין הקהילה המוסלמית לבין העירייה.

ג. אתרים קדושים באזורים של סכסוך אתני או לאומי

הסוג השלישי של מקרים להשוואה מובא מזירות של סכסוך אתני או לאומי – הקשר שמוסיף מורכבות ומשתנים לסוגיה. הסוגיה של אתרים קדושים ואתרים היסטוריים באזורי-סכסוך קשורה לתחום של 'דיפלומטיה תרבותית' (cultural diplomacy) והיא רלוונטית לתהליכי שיקום ובנייה-מחדש של אתרי דת ותרבות בעידן **שלאחר** יישוב סכסוך. פתרונות למחלוקות על אתרים כאלה מוצעים כחלק מן המאמץ למתן את הסכסוך הכולל (de-escalation) ולהתפייסות (reconciliation) בין עמים. במקרים של סכסוך פנימי בין קהילות שונות באותה מדינה, נועדו תהליכים אלה לתרום למאמצים לבניית מדינה (state building).¹⁷⁹

T. Kostadinova, "Cultural diplomacy in war-affected societies: international and local policies in ¹⁷⁹ the post-conflict (re)construction of religious heritage in former Yugoslavia," *Institute for Cultural Diplomacy*, June 2011: : <http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/participant-papers/academy/Tonka-Kostadinova-Cultural-diplomacy-in-war-affected-societies.pdf>

דוגמה אחת מתחום זה היא **מסגד Ferhadija** (המכונה גם Ferhat Pasha) שבלב העיר באניה-לוקה (Banja Luka), עיר הבירה דה-פקטו של סרפסקה, הישות הסרבית בבוסניה. לפני שפרצה המלחמה בבוסניה (1992-1995) התגוררו בבאניה-לוקה 30,000 מוסלמים מתוך 175,000 תושבי העיר (17%), אך עם סיום המלחמה, ב-1995, נותרו בעיר רק אלפים ספורים של מוסלמים.¹⁸⁰

המסגד שבו מדובר הוקם בשנת 1579 ונחשב אתר לשימור מטעם אונסק"ו. במאי 1993, במהלך המלחמה בבוסניה, פוצץ המסגד ע"י מיליציה סרבית, ההריסות פונו מן האתר והוא הפך למגרש-חניה.

באוגוסט 1998 הפך אתר זה לזירת-עימות לאחר שהמופתי של באניה-לוקה, אבראהים חלילוביץ', הלך לעולמו והקהילה המוסלמית ביקשה להביאו לקבורה במקום בו שכן המסגד. תכנית זו נתקלה בהתנגדות אלימה מצד קבוצות סרביות שהתקבצו במקום כדי למנוע את קבורתו של המופתי.¹⁸¹ גם בשנת 2001 התעורר עימות באותו מקום, לאחר שתושבי העיר המוסלמים קיבלו אישור לשקם את המסגד.¹⁸² אך בעיצומו של טקס פתיחת העבודות הצליחו מאות סרבים לחדור את מעגל האבטחה המשטרתית ותקפו את המשתתפים – מוסלמים ונציגי מדינות וארגונים בינלאומיים. הפורעים השליכו אבנים, שרפו שטיחי-תפילה, הכניסו לאתר חזיר והציבו את הדגל הסרבי על המבנה.¹⁸³

עבודות השיפוץ של המסגד בבאניה-לוקה לא התקדמו במשך שנים, למרות שבית הדין לזכויות האדם בבוסניה העביר לרשויות העירוניות הנחיות ברורות לשקם את האתר וכן עשו גם גורמים בינלאומיים, ביניהם נציגי האו"ם וארה"ב, שהפעילו לחץ לקדם

¹⁸⁰ "Confrontation Over Ferhadija Mosque," N. Durmic-Kahrovic, *IWPR*, 6.9.2005: <http://iwpr.net/report-news/confrontation-over-ferhadija-mosque>

לפי נתוני 2008 היו בבוסניה לפני המלחמה 1,472 מסגדים ו-395 חדרי-תפילה, שה"כ 1,867. במלחמה נהרסו 584 מסגדים ו-111 אולמות-תפילה. אחרי המלחמה נבנו 295 מסגדים ו-107 אולמות-תפילה וכן שוקמו כ-500 מסגדים ושופצו 500 אחרים. 211 מסגדים שנהרסו טרם שוקמו. בתי-קברות מוסלמיים נהרסו כדי להעלים ראיות שמוסלמים התגוררו בסביבתם.

ראו: Aksamija, "Contested Identities: Identity Politics and Contemporary Mosques in Bosnia and Herzegovina," p. 318-353.

A. Husarska, "Mufti's Funeral a Symbol of the Divided Bosnia," *The New York Times*,¹⁸¹ 13.8.1998.

AFP, "Ferhad-Pasha's mosque to be rebuilt in heart of Bosnian Serb territory," *The Centre for Peace in the Balkans*, 31.3.2001¹⁸²

"Bosnian Serb Crowd Beats Muslims at Mosque Rebuilding," *The New York Times*, 8.5.2001¹⁸³

את הבנייה.¹⁸⁴ בשנת 2004 הכריזה הוועדה לשימור מונומנטים לאומיים (CPNM), שהוקמה במסגרת הסכם השלום שנחתם בבוסניה, כי האתר הוא מונומנט לאומי של בוסניה-הרצגובינה.¹⁸⁵ להכרזה זו נלוו דרישות שחייבו את הרשויות בעיר לפעול לשימור המקום.¹⁸⁶ בספטמבר 2005 הכריזו חברי הקהילה המוסלמית בעיר כי יפעלו לבנייה-מחדש של המבנה גם ללא אישורים רשמיים וטענו שאין להם מקום-תפילה אחר בעיר.¹⁸⁷ אך ההתנגדות הסרבית נמשכה ונתמכה על ידי ראש העיר Drafoljub Davidovic. קודמו בתפקיד Djordje Umicevic התבטא נגד שיקום המסגד וטען שאין מדובר באתר לאומי אלא באתר ששייך ל'כובשים הטורקים' וכי הוא אינו קשור לקבוצה כלשהי בבוסניה.¹⁸⁸ הוא טען שבנייה מחדש של המסגד כמוה כ'תקיעת אצבע בעינו של העם הסרבי'. הוויכוח על המסגד נבע בין השאר מהיותו חלק ממחלוקת פוליטית רחבה יותר, שנגעה לשאלת שיבת הפליטים שברחו במלחמה ולשאלת הבעלות על הרכוש שניטש.¹⁸⁹

ההתנגדות האידיאולוגית לשיקום המסגד שככה בהדרגה וביוני 2007 החלה עבודת השיקום של המסגד. ממשלת הרפובליקה של סרפסקה הסרבית הסכימה לתהליך הבנייה-מחדש והעניקה גם חלק מהמימון לכך. לאחר השלמת התהליך (ביוני 2010) הביע מוסטפא קריק, מנהיג המוסלמים בעיר, את הערכתו לרשויות הסרביות על תרומתן וציין כי הוא רואה בכך סימן "שימים טובים יותר הגיעו".¹⁹⁰ המופתי של העיר באניה-לוקה הצהיר שהתמיכה הסרבית בבניית המסגד מעידה כי "מאה שנות אלימות ואי-כבוד נמצאות מאחורינו".¹⁹¹

המקרה של באניה-לוקה מצביע על כך שככל שחולף הזמן מסיום הלחימה, ככל שמידת העצימות של הסכסוך יורדת וככל שמתרחש תהליך כלשהו של יישוב הסכסוך והגלדת הפצעים, היחס לנושא של ייצוג פעיל במרחב עשוי להשתנות עם הירידה ברמת הרגישות של הסוגיה ועם התפוגגות החשש שהיא יכולה לעורר. במקרה זה השפיעו על כך

¹⁸⁴ "Durmic-Kahrovic, "Confrontation Over Ferhadija Mosque"

¹⁸⁵ להחלטה ראו: http://kons.gov.ba/main.php?id_struct=50&lang=4&action=view&id=1326

¹⁸⁶ B. Peric, "Rebuilding Ferhadija," *IWPR*, 10.11.2005: <http://iwpr.net/report-news/rebuilding-ferhadija>

¹⁸⁷ "Durmic-Kahrovic, "Confrontation Over Ferhadija Mosque"

¹⁸⁸ .Peric, "Rebuilding Ferhadija"

¹⁸⁹ "Durmic-Kahrovic, "Confrontation Over Ferhadija Mosque"

¹⁹⁰ A. Riedlmayer, "Banja Luka's Ferhadija mosque rises again," *The Bosnian Institute*, 3.3.2008:

http://www.bosnia.org.uk/news/news_body.cfm?newsid=2373

"Bosnian Muslims Thank Serbs for Helping Reconstruct Mosque," *The Balkan Insight*, 9.6.2010:

http://www.balkantravellers.com/index.php?option=com_content&task=view&id=2026

¹⁹¹ "Bosnian Muslims Thank Serbs for Helping Reconstruct Mosque"

המנגנונים שהוקמו במסגרת ההסכם המדיני שנחתם בסיום המלחמה, כמו גם שחקנים בינלאומיים שהיו מעורבים בבוסניה וניסו לקדם את יישוב המחלוקת.

עוד דוגמה מעניינת קיימת בקפריסין הדרומית (החלק היווני של האי) באתר **Hala Sultan Tekke**. מדובר באתר מוסלמי סמוך לעיר לרנקה שבדרום קפריסין. על פי מסורת אחת זהו מקום קבורתה של אום חראם – מינקת הנביא מוחמד ואשתו של עבאדה בן אל-צאמת (عبادة بن الصامت), מלוחמיו הבכירים של הצבא המוסלמי בתקופת החליפים הראשונים. בשנת 2001 החל מאמץ בינלאומי להביא לשיקום האתר, במקביל לשיקום אתר נוצרי (Apostolos Andreas Monastery) שנמצא בצדו הטורקי של קפריסין, וזאת במסגרת 'דיפלומטיה תרבותית' לשימור אתרים ככלי לקידום הדו-קיום והחינוך לשלום.¹⁹² הפרויקט בצד הטורקי נתקל בקשיים, אבל עבודת השיקום ב-Hala Sultan Tekke הושלמה בשנת 2005.¹⁹³

האתר נמצא בידי מחלקת העתיקות של ממשלת קפריסין (היוונית) והוא פתוח למבקרים במתכונת של 'מוזיאון' יותר מאשר במתכונת מסגד, מה עוד שאין מתגוררים בסביבתו מוסלמים. אולם המדינה העניקה לאמאם שאכר עלמדאר (Shakir Alemdar), המתגורר בצד הטורקי של האי, את הסמכות לספק את השירותים הנדרשים למבקרים במסגד; כלומר: קיום תפילה, בעיקר בימי שישי ובחגים מוסלמיים. ההסדר שהונהג במקום מאפשר תפילה במסגד אך ורק ב'שעות המוזיאון' בהן האתר פתוח: משמונה בבוקר ועד חמש בערב.¹⁹⁴ על מנת לערוך תפילה אחרי שעות אלו (כמו למשל תפילות-לילה בחודש הרמדאן), נדרש אישור מיוחד של משרד הפנים. האמאם עלמדאר מוחה על הנוהל הקיים ומבקש שהאתר ייפתח לתפילה בכל שעות היום ושלא ינוהל ע"י מחלקת העתיקות. לדבריו "רוב האוכלוסייה המוסלמית עברה לצפון האי ב-1974 אבל אין זה אומר שהאסלאם בקפריסין פסק. הוא עדיין צריך שידאגו לו ולא ע"י מחלקת העתיקות".¹⁹⁵

¹⁹² הפרויקט קיבל סיוע מתוכנית הפיתוח של האו"ם (UNDP) וקרן הסיוע האמריקאית USAID. ראו C. Charalambous, "Restored mosque brings hope for Cyprus divide," *Hürriyet Daily News*, על כף: 14.12.2005: <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=restored-mosque-brings-hope-for-cyprus-divide-2005-12-14>

¹⁹³ ראו על כך ידיעה באתר השגרירות של קפריסין בוויינגטון: <http://www.cyprusembassy.net/home/index.php?module=article&id=3187>

כמו כן ראו פרטים על כך באתר של UNDP: http://mirror.undp.org/cyprus/projects/project_details.asp?ProjectID=194

¹⁹⁴ ראו על המקום באתר של מחלקת העתיקות בקפריסין: <http://www.mcw.gov.cy/mcw/da/da.nsf/All/18513FF955C9F917C225719900332619?OpenDocument>

¹⁹⁵ S. Evripidou, "Freedom to worship sought at Hala Sultan Tekke," *Cyprus Mail*, 16.12.2011

ב-2009 התעוררה באתר מחלוקת בעקבות ההחלטה להקים בסמוך למסגד בר שישרת את התיירים המבקרים במקום. הקהילה המוסלמית בקפריסין היוונית וגורמים בקפריסין הטורקית מחו על כך וטענו שיש בכך חוסר התחשבות במקומות הקדושים למוסלמים. נציגים מוסלמים בקפריסין היוונית דרשו שהאתר כולו, כולל השטח הסמוך לו, יועבר לידי המוסלמים. בצד היווני טענו שהם מכבדים את האתרים המוסלמיים ובאותה נשימה הלינו על כך שלטענתם בצד הטורקי של האי ישנם אתרים נוצריים מהמאות ה-12, ה-13 וה-14 שנהרסו ועל כן הם תובעים הדדיות.¹⁹⁶ יצוין כי האתר שימש יעד למספר התקפות אלימות, כמו למשל השלכת בקבוקי-תבערה לעבר המסגד ביולי 2010.¹⁹⁷

פרשת המסגד קשורה לדרישת גורמים מוסלמיים, המקבלים הוראות מן החלק הטורקי של האי, לקבל לידיהם בחזרה את רכוש הווקף שהועבר למשרד הפנים במקביל לדרישת היוונים לקבל לידיהם רכוש כנסייתי בחלק הטורקי-מוסלמי של האי. מריאיון עם האמאם עלמדאר עולה שהוא פועל בדיפלומטיה (שקטה בדרך-כלל) וכך הוא מצליח לקבל בהדרגה לחזקתו מסגדים שהיו נטושים ומשרתים כעת קהילות מוסלמיות קטנות בצד היווני של האי.¹⁹⁸

בשני המקרים – גם בבוסניה וגם בקפריסין – ניתן לראות את הזיקה בין שאלת הפולחן הדתי לבין הסכסוך הרחב יותר ובמיוחד הזיקה לסוגיות רגישות שהן חלק מן הסכסוך כמו שיבת פליטים ורכוש נטוש. כל עוד המחלוקות בסוגיות אלו קיימות ואינן זוכות לפתרון מוסכם, הקשר שלהן לאתרים שבמחלוקת עלול להעצים את המחלוקת סביב האתרים. תובנה זו רלוונטית גם למקרה של באר-שבע, שגם שם קשרו דוברים יהודים רשמיים ולא-רשמיים בין המחלוקת על המסגד לבין שאלות של רכוש הווקף וזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים וכן החשש מתקדים שישפיע על מסגדים ואתרים מוסלמיים נטושים ברחבי הארץ.

המקרה של קפריסין מצביע על שאלות התובעות מענה במקרים דומים לגבי כללי השליטה והניהול של האתרים, כמו למשל: איזה גוף יהיה אחראי על האתר? האם יהיה

¹⁹⁶ Evripidou, "Freedom to worship sought at Hala Sultan Tekke,"; "Bar in Cyprus Mosque Infuriates Muslims," Ummah.com, 26.10.2009

¹⁹⁷ ראו על כך בסרטון: <http://www.youtube.com/watch?v=h0rgrURBczg>

¹⁹⁸ ריאיון עם האמאם שאקיר עלמדאר, 29.12.2011. ראו דיווח על פגישה בנושא זה בין האמאם עלמדאר לנשיא קפריסין היוונית: <http://en.islamtoday.net/artshow-229-4289.htm>

נתון לסמכות הרשויות או לנציג המיעוט? בידי מי יופקד המפתח ומי יקבע את שעות הפעילות? אלו שאלות שנוגעות בהחלט גם ליישוב המחלוקת סביב המסגד בבאר-שבע.

ד. מקרים של מיעוטים ילידיים

הסוג הרביעי של מחלוקות על אתרי-קדושה בפרק השוואתי זה הוא אתרים של קהילות ילידיות (indigenous) במדינות דמוקרטיות. כיום נוהגות מדינות דמוקרטיות לתת למיעוט הילידי ייצוג במרחב ולכבד את מורשתו בארצות שבהן התיישב האדם הלבן. באוסטרליה למשל נחקק בשנת 1984 החוק להגנת המורשת האבורגיניתית (Aboriginal and Torres Strait Islander Heritage Protection Act) שהעניק לקהילה האבורגינית זכות לפנות לממשלה המרכזית באם מועצת מחוז כלשהו פוגעת או עלולה לפגוע באתר שיש לו בעיניה חשיבות דתית או תרבותית.¹⁹⁹ גם בארה"ב נחקקו חוקים שונים בהקשר זה, כמו למשל החוק הפדרלי משנת 1990 לגבי אתרי-קבורה של אינדיאנים (The Native American Graves Protection and Repatriation Act – NAGPRA) וחוק המבטיח נגישות לאתרים דתיים של האינדיאנים (The American Indian Religious Freedom Act).²⁰⁰ העצרת הכללית של האו"ם קיבלה ב-2007 הצהרה בדבר זכויות המיעוטים הילידיים, שכללה גם התייחסות לזכות המיעוטים לגשת אל אתריהם הדתיים, התרבותיים וההיסטוריים ולקבל לידיהם אתרים שנתפסו על ידי המדינה.²⁰¹

יש מקום ללמוד ממקרים אלה לגבי יחסה של המדינה ויחסו של הרוב במדינה דמוקרטית לאתרים ולסמלי תרבות ומורשת של מיעוט ילידי. במדינות המערב שצוינו קיימת נטייה לראות במיעוט הילידי של היבשת מקור לגאווה קדמונית, משום שהילידים אינם נתפסים כאויבים אלא רק כ'אחרים'. מצב זה שונה מהמקרה הישראלי, בו היחסים בין יהודים לערבים מושפעים מן המסגרת הרחבה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

¹⁹⁹ על החוק ראו: http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/consol_act/aatsihpa1984549
²⁰⁰ ראו: K. A. Carpenter, "A Property Rights Approach to Sacred Sites Cases: Asserting a Place for Indians as Nowowners," *UCLA Law Review* 52 (2004), 1061-1148; J. F. Trope and W. R. Echo-Hawk, "The Native American Graves Protection and Repatriation Act: Background and Legislative History," *Arizona State Law Journal* 24 (1992), p. 35-77; R. P. Creven, "American Indian Religious Freedom Act — An Answer to the Indian's Prayers," *South Dakota Law Review*, 29 (1983-1984), p. 131-143

²⁰¹ ראו סעיפים 11-12 בהצהרה: http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf

סיכום

הדיון ההשוואתי פורס בפנינו ספקטרום רחב של מקרים הנוגעים למחלוקות על אתרים של מיעוטים. בדיון ההשוואתי ניתן לזהות נקודות השקה ודמיון למאפייני המקרה של באר-שבע וזאת לצד הבדלים משמעותיים. הדיון מלמד שניתוח הסוגיה מצריך אבחנה והתייחסות למספר משתני-יסוד:

1. אופי המיעוט: האם מדובר במיעוט ילידי או במיעוט מהגר?
2. מסגרת המחלוקת: האם המחלוקת היא חלק ממערכת רחבה יותר של סכסוך אתנו-לאומי? האם מוקד המחלוקת נוגע לסוגיות אתניות ולאומיות רחבות או לסוגיות של זכויות אדם ואזרח?
3. אופי המדינה: האם המקרה מתרחש במדינה עם משטר דמוקרטי המחויב לעקרונות של שוויון ושל זכויות למיעוטים?
4. אופי האתר: האם המחלוקת נוגעת לאתר היסטורי או לגבי בנייה של מבנה חדש? האם מדובר בקבר קדוש או בבית תפילה?
5. קהילת המבקרים באתר: האם עיקר המבקרים באתר הם אזרחי המדינה המשתייכים למיעוט או שהם מבקרים חיצוניים מישות מדינית אחרת? האם הם תושבי העיר או מבקרים המגיעים מחוצה לה?

הניתוח ההשוואתי מצביע מצד אחד על קווי-דמיון בהתנגדות לייצוג פעיל במרחב מצד גורמים אשר מפעילים לעתים גם אלימות. מנגד מלמד הדיון ההשוואתי על כלים ושיטות שנקטו במקרים שונים להרגעת סכסוכים או ליישובם ועל דרכים שנקטו כדי להתאים את הפתרונות למצב המשתנה ולדינמיקה החברתית בכל מקום ומקום. הכלי המרכזי שתתם לריכוך ההתנגדות לפתיחת מסגד היה דיאלוג בין העירייה, התושבים הנוצרים בסביבת המסגד ופעילי המסגד. דו-שיח רציף ומתמשך אפשר, במקרים שונים, להגיע לפשרות, ליחסי-אמון ולהסכמה על הסדרים יצירתיים. תהליכי דיאלוג כללו, לעתים, הקמת ועדות משותפות או מנגנוני-ניהול משותפים ושילוב קהילת המיעוט בתהליכי התכנון והביצוע. מאמצי הגישור כללו במקרים רבים גם מרכיב של הסברה לציבור בדמות קמפינים וכינוסים. תהליכי ההידברות הובילו להסדרי-פשרה מיוחדים שקבעו הבנות והסדרים לגבי היבטים שונים הנוגעים לאתר או לתפילות שיתקיימו בו. המקרים מלמדים גם על תפקידם של שחקנים שונים בתהליך כזה ובהם הרשויות המוניציפאליות, ארגונים בינלאומיים, אנשי-דת ובתי-משפט.

חלק 5: מסקנות

- ◆ מסגדים שנותרו בלב עיר יהודית אחרי 1948 מעוררים סוגיה רגישה עם פוטנציאל נפיצות פוליטי בעידן של הקצנה דתית ולאומית. אנו מציעים שלא להמתין להתפרצויות אלימות, להיערך מראש ולקבוע מדיניות מונעת.
- ◆ מקרי סכסוך בעולם המערבי מלמדים כי המדיניות הממשלתית אשר קיימת ללא שינוי מאז הקמת המדינה, ראויה להיבחן מחדש על רקע המצבים המשתנים במתאר הדמוגרפי העירוני, הגישות המתפתחות כלפי זכויות-מיעוט במדינות דמוקרטיות והתהליכים המדיניים האזוריים והבינלאומיים.
- ◆ שאלת ייעודו של המסגד הגדול בבאר-שבע מושפעת ממספר מאפיינים ייחודיים: מדובר במסגד עירוני גדול וחשוב מבחינה היסטורית; הדרישה לפתוח אותו לתפילה עלתה עם קום המדינה, זכתה לתמיכת משרד הדתות ואילו העירייה התנתה את הסכמתה לכך בשינוי דמוגרפי, שבינתיים הולך ומתממש, שכן חל גידול הדרגתי אך עקבי במספר התושבים המוסלמים בבאר-שבע ובמספר העובדים והמבקרים המוסלמים בעיר. הדרישה לפתוח את המסגד לתפילה מעלה את בעיית אי-השוויון בשירותי-דת בין יהודים למוסלמים ומתפרשת כפגיעה בחופש הפולחן של המוסלמים. מיקום המסגד, בלב העיר העתיקה, בסביבה המאוכלסת ברובה ביהודים לצד מיעוט מוסלמי, הוא מוקד מתח זהותי לתושבי השכונה ולעיר כולה והוא משתלב בתחרות על צביון העיר. מתח זהותי זה נקשר לעובדה שבאר-שבע הוקמה כעיר ערבית והפכה ליהודית בשנת 1948 וכן למאבק הלאומי על עתיד הארץ.
- ◆ מסקנתנו היא שמקרה הבוחן שניתחנו לעיל – המסגד בבאר-שבע – הוא מקרה ייחודי. ועל כן, מדיניות הממשלה צריכה להציע מארז של חלופות שתתאמנה למצבים השונים בכל מקום ומקום ושיהיה בה מימד דינמי המאפשר לעבור מחלופה לחלופה בהתאם לנסיבות המדיניות והדמוגרפיות.
- ◆ המחלוקת על השבת המסגד בבאר-שבע לקדמותו כמקום-תפילה פעיל חורגת מתחום הזכויות הדתיות. היא נוגעת גם לשאלת זכותו של מיעוט ילידי לייצוג של אתרי מורשת ופולחן במרחב הציבורי המקומי והארצי.

- ◆ האחריות למדיניות חלה בדרך-כלל על הממשל המרכזי או על השלטון המקומי המייצג את האינטרסים של הרוב. חלק מאחריות הממשל במשטר דמוקרטי הוא לשמור על זכויות האזרח ועל זכויות המיעוט ולאפשר להם לבטא את דתם באופן נאות. כשאין מדיניות ברורה של הממשלה ושל הרשויות המקומיות בנושא זה, עלול הדבר להביא למשברים ולפגיעה ביציבות החברתית. מסיבה זו ראוי שכל ממשל מקומי ומרכזי יגבש כללים ברורים, יפעיל מנגנון מייעץ בסוגיות אלו וינהיג תהליכים פרוצדורליים אחידים לטיפול בבקשות להקמת מבנה פולחני או לשינוי ייעודו.
- ◆ נושא המסגדים והמקומות הקדושים למוסלמים בישראל פרוץ, יחסית, מבחינת החוק. המחלקה המוסלמית במשרד הדתות אחראית לכלי-קודש במסגדים, אך לא נקבע בחוק מי הם הבעלים או המנהלים של מסגד ובמקרים רבים הדרשנים והאמאמים ממומנים ישירות על ידי קהילה השייכת לתנועה אסלאמית. תקציב המשרד למבנים דתיים מוסלמיים הוא דל, ולפיכך יש מקום לקבוע מדיניות ברורה ולשקול חקיקת חוק מתאים שיסדיר את העניין. בעוד שלגבי שמירת אתרים קדושים ליהודים הותקנו תקנות בהתאם לסעיף 4 לחוק השמירה על המקומות הקדושים תשכ"ז-1967, לא הותקנו תקנות כאלו לגבי אתרים מוסלמיים. עתירה שהוגשה בנושא זה בשנת 2004 נדחתה, אך בית המשפט קבע כי "מתחייבת פעולה הדרגתית, בהתאם ליכולת התקציבית ולסדרי עדיפויות, ליתן ביטוי לשמירה על מקומות קדושים למוסלמים".²⁰²

חלופות לפתרון

חיבור זה דן בשאלת האיזון הראוי בין זכות המיעוט הערבי-מוסלמי בישראל להשתמש במסגד ששירת את קהילת הזהות שלו לפני 1948 לבין זכותו של הרוב לעצב, לאחר 1948, את המרחב הציבורי בדמותו וזכותם של תושבי שכונה יהודית להגן על צביונו של המרחב הציבורי הזהותי שלהם.

לדעתנו, האיזון בין זכויות הרוב לזכויות המיעוט יהא תלוי תמיד בהקשר ההיסטורי והפוליטי-עכשווי (ובכלל זה הדמוגרפיה והמצב המדיני-ביטחוני). ייצוג המיעוט במרחב הציבורי יכול לבוא לידי ביטוי בדרכים תרבותיות שונות, ובהן שמות מקומות, רחובות

²⁰² עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שיחי' עבדאללה נמר דרוויש ואחי' נגד השר לענייני דתות ואחי', 21 בנובמבר 2004.

או מוסדות; הנצחת אישים; שימור מבנים; שילוט אתרים; היתר לחידוש הפעילות באתר; שיפוץ ושחזור מבנים; הענקת ביטוי לנרטיב היסטורי ולמורשת המקומית שלו במוזיאונים כלליים ובאתרים שמשקפים אותם. ייצוג המיעוט במרחב הציבורי מעורר גם דיון בשאלת סמכויות הניהול והמימון של זכויות התרבות של המיעוט.

מדינות דמוקרטיות מתקדמות שואפות להכליל את המיעוט הילידי או המהגר במרחב הציבורי העירוני באופן יחסי שאינו מסכל לחלוטין את צביונה של העיר כמזוהה עם תרבותו של הרוב הלאומי במדינה.

בימינו, כל מדינה דמוקרטית נשלטת אמנם על ידי הרוב אך מקפידה להעניק זכויות ייצוגיות למיעוט. מיעוט אשר זוכה לייצוג הולם דוחה דרכי-פעולה חתרניות ונוטה להשתתף במשחק הפוליטי הדמוקרטי תוך השלמה עם המדינה ועם המשטר שבה.²⁰³ כך גם לגבי שיתוף המיעוט בתהליכי התכנון העירוניים והארציים במטרה להכליל את האינטרסים שלו ולמנוע את הדרתו מהמרחב הציבורי.²⁰⁴ המחקר העוסק בהנכחת המיעוט בתודעה המרחבית או במחיקתו מהנוף המקומי, מבקר פרקטיקות של מחיקה מרחבית (erascape על פי Kolodney and Kallus ו-spaciocide על פי Hanafi) ומציע דרכים להכללת מיעוטים שהודרו מהתכנון המרחבי, תוך הכרה במה שטובי פנסטר מכנה 'הזכות לזיכרון ולשייכות'.²⁰⁵

יש לציין שמעבר להיבטים ערכיים, חברתיים ופוליטיים, דאגה ושמירה על אתרי-מורשת של המיעוט נחשבות גם מנקודת המבט של השימור ההיסטורי וכיבוד נכסים היסטוריים ותרבותיים שהם חלק מן הזיכרון ההיסטורי של המרחב. במאמר מוסגר נציין כי על פי חוק העתיקות תשל"ח-1978 'עתיקות' הן נכסים המתוארכים לתקופה שלפני

²⁰³ T. R. Gurr, *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century* (Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2000). ראו על כך:

²⁰⁴ L. Sandercock, *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century* (London; New York: Continuum, 2003). ראו למשל:

²⁰⁵ פנסטר וח. יעקובי, "הקדמה", מתוך *זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב*, בעריכת ח. יעקובי וט. פנסטר (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 9-16; ט. פנסטר, "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל", *תיאוריה וביקורת*, 30 (קיץ 2007), 189-213; נ. לשם וא. רונאל, "סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בירושלים", מתוך *זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב*, בעריכת ח. יעקובי וט. פנסטר (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011), עמ' 81-105.

S. Hanafi, "Spacio cide: Colonial Politics, Invisibility and Rezoning in Palestinian Territory," *Contemporary Arab Affairs*, Volume 2, Issue 1, 2009, p. 106-121; Z. Kolodney and R. Kallus, "From Colonial to National Landscape: Producing Haifa's Cityscape," *Planning Perspectives*, Volume 23, Issue 3, 2008, p. 323-348.

1700 לספירה, מה שאינו כולל מבנים ואתרים היסטוריים חשובים משלהי התקופה העות'מאנית ומתקופת המנדט ויש לשקול תיקון חוק זה.²⁰⁶

בניגוד למקרי-בוחר של מיעוטים ילידיים בארה"ב ובאוסטרליה ובניגוד למקרי-בוחר של מיעוטים מהגרים באירופה שנסקרו לעיל, מהווה הסכסוך הטריטוריאלי בארץ נושא מרכזי בתודעת הרוב והמיעוט בישראל, ומדובר במיעוט שהוא חלק מן הרוב במזרח התיכון ותרבותו במרחב אינה נתונה בסכנת הכחדה כמו במקומות אחרים בעולם.

המחלוקת בישראל קשורה גם לתביעת השיבה של הפלסטינים ולשאלת הזכויות במקרקעין.

כל עוד לא נמצא פתרון מדיני לסכסוך הישראלי-פלסטיני, המאבק על הנוף הסמלי ועל הזהות במרחב הציבורי נתפס כחלק מן הסכסוך העיקרי. ההיסטוריה והארכיאולוגיה הן מרכיב חשוב בסכסוך זה, משום שהן מייצגות לשני הצדדים את שאלת הזכות ההיסטורית ואת הלגיטימיות של קיומם במרחב. המקרה בבאר-שבע דומה בכך למקרים עם מאפיינים דומים בבוסניה, קפריסין והודו-פקיסטן, שם המחלוקת על אתרי המיעוט ועל ייצוגם במרחב היא רגישה ומורכבת הן בשל זיקתם לאירועי הסכסוך בעבר והן בשל הנגיעה למתחים ולמחלוקות הנגזרות מהם בהווה. ניתן לראות כי במקרים כאלה אכן נעשו מאמצים לשלב בתהליכי הפיוס שלאחר המלחמה גם כלים הנוגעים לשימור ולשיקום אתרים.²⁰⁷ בישראל לא ניתן עדיין להתייחס למצב של 'פוסט-סכסוך', משום שהסכסוך בינה לבין הפלסטינים עדיין קיים ופעיל. יחד עם זאת, המצב השורר בין אזרחי ישראל הפלסטינים שהם בחזקת מיעוט בישראל, לבין היהודים שהם הרוב, הוא מצב מיוחד במינו. מצד אחד רוב האזרחים הערבים מזדהים עם מאבקם של הפלסטינים, וחלק מהתביעות הפלסטיניות הן גם תביעות של אזרחי ישראל הערבים (למשל בתחום השיבה וההשבה של נכסים, ובכלל זה נכסי הקדש דתי – ווקף). מן הצד השני, בהיותה מדינה דמוקרטית, ישראל מחויבת בשוויון בין כלל אזרחיה. מצב מיוחד זה מעלה את שאלת האיזון, המינון, המיקום והאפיון של ייצוג אתרי המורשת של המיעוט במרחב.

²⁰⁶ ראו: http://www.antiquities.org.il/article_Item_ido.asp?sec_id=42&subj_id=228

²⁰⁷ כך לדוגמה, תהליכים שהתרחשו בבוסניה לאחר הסכם דייטון (1995) ומאמצים שנעשו בקפריסין בעשור האחרון לקידום השלום. ארגון אונסק"ו הוביל באזורים שונים ניסיון להיעזר בכלים של שימור ושיפוץ אתרים כאמצעי לקדם תהליכים של התפייסות לאומית ושיקום חברתי וכלכלי אחרי מלחמה. ראו על כך: A. Ogle, "Returning to Places of Wounded Memory: The Role of World Heritage Sites in Reconciliation," 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Finding the spirit of place — between the tangible and the intangible', 29 sept — 4 oct 2008, Quebec, Canada

בהנחה שכשיסתיים הסכסוך ניתן יהיה להכליל את סמלי התרבות וההיסטוריה של המיעוט במרחב הציבורי באופן מידתי ורחב יותר (דבר שיעורר אז פחות חשש ורגישות מצד הרוב), יש לחשוב על **הפתרונות לעת הזאת** שניתן להגדירה **כתקופת מעבר**. לטעמנו נדרש **'ייצוג מעברי'** (transitional representation). תפיסת הייצוג המעברי שואבת השראה מהמונח 'צדק מעברי' (transitional justice) בו משתמשים בדיון על עשיית צדק בתקופות של שינויים פוליטיים גדולים, כמו מעבר ממשטר דיקוי לא-דמוקרטי למשטר דמוקרטי או ממלחמה ליישוב-סכסוך.²⁰⁸ אולם, מאחר שהסכסוך בין ישראל לפלסטינים טרם הגיע למצב של שלום, לא נוצרו עדיין התנאים לדיון על צדק מעברי. עם זאת, היות שהערבים המוסלמים בישראל הם אזרחי המדינה האמורים להיות שווי-זכויות, יש מקום לחשוב על איזונים ראויים בתחום ייצוגם הסביל והפעיל במרחב הציבורי ולחשוב על התקדמות הדרגתית בייצוגם במרחב הציבורי בהתאם לנסיבות ולתנאים.

אנו סבורים כי מן הראוי שהאיזון בכל הקשור לייצוג המעברי של מסגדים, בערים שרוב תושביהן יהודים, יהיה תואם את הנסיבות של כל מקום ומקום על פי הקריטריונים הבאים:

1. **אופיו הדמוגרפי של היישוב:** מספר התושבים המוסלמים כפוטנציאל ליצירת קהילת מתפללים; ככל שביישוב יש יותר תושבים של המיעוט, כן גוברת הדרישה לייצוג פעיל.
2. **מרכזיות היישוב:** האם מדובר באתר שנמצא ביישוב מרכזי עם מבקרים רבים ופוטנציאל תיירות גבוה? ככל שהיישוב מרכזי יותר עולה הרגישות אבל מספר גבוה של מבקרים בני המיעוט מעלה את הדרישה לייצוג פעיל.
3. **אופי המבנה וההיסטוריה שלו:** האם המסגד גדול ובעל חשיבות היסטורית, תרבותית או ארכיטקטונית? ככל שהמבנה גדול וחשוב יותר מבחינה היסטורית או אמנותית, כן תגבר הדרישה להשתמש בו.
4. **שימוש/מצב קיים:** מה השימוש שנעשה במסגד מאז 1948? האם ייעודו השתנה לייעוד אחר כמו בית-כנסת, מוזיאון או בית-עסק, או שהוא פנוי ונטוש? ככל שהמבנה היה פעיל יותר בעבר הקרוב כן תגבר הדרישה להחזירו לשימוש פעיל.

²⁰⁸ על צדק מעברי ראו: R. G. Teitel, *Transitional Justice* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2000).

5. **סביבת המבנה:** המרקם האנושי האורבני בסביבה המידית הקרובה של המסגד: האם יש בסביבתו בתי-מגורים של יהודים, שטח פתוח או אזור עסקי? ככל שהמסגד נמצא בלב שכונת-מגורים יהודית כן יפחת הסיכוי להחזירו לשימוש פעיל.

6. **המצב המדיני הפנים-מדינתי:** ככל שהמדינה נמצאת בתהליך של העצמת זכויות דמוקרטיות ובכללן זכויות המיעוטים, כן תגבר הנטייה להתחשב בצורך של המיעוט לייצוג במרחב הציבורי.

7. **המצב המדיני האזורי:** האם המצב המדיני הוא מצב של תהליך-שלוש או מצב מלחמתי? ככל שהמצב יתקדם לקראת שלום כן תגבר נכונות הרוב לאפשר למיעוט ייצוג בולט יותר במרחב הציבורי. הנושא של ייצוג המיעוט שונה בחברה הנתונה בקונפליקט לעומת חברה שאינה נתונה בקונפליקט או חברה הנתונה בשלב פוסט-קונפליקטואלי. נראה שככל שחולף הזמן מסיומו של סכסוך אלים, נוצרת יותר סובלנות לדרישות בנושאים אלה. קיים גם קשר בין מחלוקות שנתרו ללא פתרון וממשיכות לעורר מתח ואיבה בין הצדדים, לבין הנכונות לעסוק בשאלת הייצוג.

אנו מציעים מנגנון הסדרי לטיפול במקרים של מסגדים השוכנים בלב ערים ושכונות יהודיות בישראל. מוצע שכל רשות מקומית או אזורית תקים ועדה משותפת בה ישתפו פעילים המעוניינים בפתיחת המסגד, לצד נציגי הרשות המקומית ונציגי הממשלה. אם יוחלט על פתיחה חלקית או מלאה של מסגד לתפילה, ייחתם הסכם שהפרתו על ידי ועד המסגד תביא לסנקציות קבועות מראש. לדוגמה: שימוש ברמקולים במקום שבו הדבר נאסר או הגברת עוצמתם מעל למוסכם ולמותר בחוק תגרור סגירת המסגד למספר שבועות או חודשים. לסנקציות אלו יש לתת ביטוי בחקיקה ראשית או בחוקי-עזר.

חלופות לפתרון במסגרת הייצוג המעברי

1. סגירה ואיטום המסגד תוך שימורו באופן נאות

על פי אפשרות זו לא ייעשה במבנה שימוש והוא ייסגר, אך ניתן ללוות צעד כזה בהכנת תיק תיעוד והצבת שילוט מתאים שיכלול מידע על תולדות המקום, כנהוג באתרים היסטוריים רבים בארץ. בחלופה זו נדרשת הרשות הממונה לדאוג לשמירת המסגד מפני פגיעה ולהבטיח תחזוקה נאותה של המבנה. ניתן גם לשקול אפשרות שהועלתה ע"י "הוועדה לשמירת בניינים דתיים של המוסלמים" שהוקמה לאחר קום המדינה, שהציעה להקצות בצמוד למסגד דירה בה תתגורר משפחה מוסלמית שתתחייב לשמור

על המבנה בתמורה לדיור. ניתן להעריך שלמוסלמים יהיה קל יותר להשלים עם מצב של מסגדים סגורים בידיעה שהמסגד נשמר על ידי משפחה מוסלמית. ההסכם עם משפחה כזו יכול תנאי שיאסור עליה לתת דריסת-רגל לגוף חברתי או פוליטי כלשהו. כמו כן ניתן לבחון אפשרות לעבודות-שיקום במבנים שנפגעו או הוזנחו. במסגדים רבים בארץ נקטו הרשויות בחלופה זו, כמו למשל במסגד א-זידאני בטבריה ומסגד מלחה בירושלים. ייתכן שבעתיד, לאחר שיושג הסכם-שלום, ניתן יהיה לשקול שינוי בנוגע למבנים שייכללו בחלופה זו. לעומת זאת, במסגד סלאמה שבתל-אביב נוכחנו לאחרונה בכך שאדם פלש למסגד שמצבו הפיזי רעוע. עיריית תל-אביב-יפו מתכננת לשקם את המסגד באופן חד-צדדי והמלצנו בפני גורמי השימור העירוניים לעשות זאת בדיאלוג ובהתייעצות. במידה שהדבר לא ייעשה, אין זה מן הנמנע שיפרוץ סכסוך סביב המקום.

2. שימוש במסגד כמוזיאון

בתנאים מסוימים, כאשר לא מתאפשר לפתוח מסגד לתפילה, ניתן לשקול שימוש במבנה כמוזיאון היסטורי. חלופה זו יכולה להתאפיין בשלוש אפשרויות ניהול:

- ◆ מוזיאון בניהול העירייה;
- ◆ מוזיאון בניהול משותף;
- ◆ מוזיאון בניהול מוסלמי.

חלופה זו מעוררת גם שאלות בדבר סמכות הניהול של המבנה וניהול התוכן של המוזיאון. ניתן להעניק את הסמכויות לעירייה או לגוף מוסלמי מקומי או למצוא אפשרויות-ביניים. חלופה זו יכולה לשמש גם למטרה חינוכית או לטיפוח הדו-קיום בדרכים שיוסכמו בין הצדדים. ניתן גם לשקול את גידור המתחם הסמוך לגומחת התפילה (מנבר) אליו לא תורשה כניסת מבקרים. הצעה זו הועלתה בין היתר כפתרון למסגד בבאר-שבע. יש לציין שהיו מסגדים נטושים נוספים שנעשה בהם שימוש כמוזיאונים ובהם מסגד אלח'אלסה שבקריית-שמונה.

3. פתיחה חלקית ומותנית של המסגד לתפילה

חלופה זו יכולה לכלול מספר תנאים לפתיחת המסגד:

- ◆ הגבלת מספר המתפללים לכמה עשרות בלבד. כדי לאכוף את המגבלה ניתן לקבוע מחיצות בתוך מסגד גדול, כך שרק שטח של כ-70 מ"ר יישאר פתוח לתפילה (לכ-80 מתפללים). התפילה מחוץ למבנה תיאסר;

- ◆ יצירת מקום-חנייה צמוד למסגד עבור הבאים להתפלל, כדי למנוע מטריד לתושבי השכונה;
- ◆ אי-שימוש ברמקולים (בעכו נפתח לאחרונה מסגד לבאבידי בשכונה מעורבת בעקבות הסכמת ועד המסגד שלא להשתמש ברמקולים.²⁰⁹ תנאי זה מופעל במקרים רבים בערי אירופה. באחד המקרים הסביר האמאם שבימינו, כשלכל אחד יש שעון, אין צורך לקרוא לתפילה ולהפריע לשכנים. בבוסניה נקבעת עוצמת הרמקולים לפי קריטריון ההפרעה לשכנים;²¹⁰
- ◆ איסור על קיום פעילות כלשהי פרט לתפילה;
- ◆ איסור על יציאת הלוויית מן המסגד ואיסור על כינוסים המוניים (כשמתעורר צורך בתפילה המונית, ניתן להעבירה למבנה ציבורי אחר. באיטליה וביוון היו מקרים שתפילות בחגים נערכו באצטדיון שהוקצה לכך על ידי העירייה);²¹¹
- ◆ התחייבות להפעיל רק אמאם, דרשן ושרת שאושרו על ידי משרד הפנים או משרד הדתות והתמנו על ידי המשרד;
- ◆ התחייבות שלא לחלק או לתלות חומר מודפס או ויזואלי אחר שלא אושר על ידי משרד הפנים/הדתות הן במסגד והן בסמוך לו וכי לא יינתן לאישים שלא אושרו על ידי המשרד או לתנועות פוליטיות (כמו התנועה האסלאמית) אפשרות לפעול במסגד כדי לקדם את האידאולוגיה שלהן;
- ◆ תיאסר תפילה ברחוב הסמוך למסגד ולא תתאפשר פעולה לשינוי המרחב הציבורי שמעבר למסגד (תליית שלטים, הנפת דגלים וכו') לשם צביעת הנוף בזהות אסלאמית;
- ◆ למסגד יוקם ועד שיחתום על הסכם עם העירייה ומשרד הפנים/דתות בו יתחייב לתנאים אלה. נציג מוסלמי של העירייה יכהן בוועד המנהל של המסגד;
- ◆ בהסכם יכתב במפורש שהפרה של תנאי מתנאיו (שהוצגו לעיל) תביא לסגירת המסגד לחצי שנה. העירייה והמשרד הממשלתי הנוגע בדבר יקיימו פיקוח על קיום תנאי ההסכם;

²⁰⁹ ריאיון עם חסן סרואן, 3.5.2012. ראו גם מאמר באתר "עכו נט": http://www.akkonet.co.il/news_files/misgad-ben-ami-13-03-2012.html

²¹⁰ Aksamija, "Contested Identities: Identity Politics and Contemporary Mosques in Bosnia and Herzegovina," p. 318

²¹¹ Bombardieri, "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate," p. 278

◆ יוקם גוף משותף לוועד המסגד, לעירייה ולמשרד הדתות, שתפקידו יהיה לפתור מחלוקות וסכסוכים;

◆ במקרים אחדים אפשר יהיה לקבוע ביקורים ותפילות רק במועדים מסוימים.

היתרון שבחלופה זו הוא בכך שהיא מצמצמת את האפשרות לשינוי דרמטי באופי השכונה הסמוכה ומאפשרת פיקוח למניעת תופעות 'מאיימות' מבחינת התושבים והרשויות.

4. פתיחת המסגד לתפילה ללא תנאים

פתיחת המסגד לתפילה והעברת האחריות לניהולו לידי הקהילה המוסלמית. יש לשקול חלופה זו במקרים בהם התנאים המתאימים מתקיימים. פתרון זה יכול לתרום לתהליך התפייסות היסטורי בין הקהילות.

המלצות לגבי המסגד בבאר-שבע

אנו סבורים שבסופו של דבר יהא על המסגד של באר-שבע להיפתח לתפילת מוסלמים. המלצה זו נשענת על העובדות הבאות:

- ◆ יש בבאר-שבע קהילה מוסלמית ויש תושבים הזקוקים למסגד גדול;
- ◆ מתן אפשרות לפולחן במקום שמלכתחילה שימש למטרה זו היא אחת מזכויות האדם והאזרח הבסיסיות;
- ◆ זהו ייעודו הקודם והספציפי של האתר;
- ◆ גם יהודי ישראל מבקשים ומקבלים זכות להשתמש באתרי-פולחן שנעזבו בעבר בארצות המזרח התיכון ובאירופה (כפי שראינו בדיון ההשוואתי לעיל).

יחד עם זאת, יש להתחשב גם בדאגות של התושבים ובעלי העסקים היהודים בסביבה ולפתוח את המסגד לתפילה באופן מלא רק לאחר תהליך הדרגתי בן שנים אחדות. במשך תהליך זה יש לנהל דיאלוג משולש בין נציגי התושבים המוסלמים של באר-שבע, נציגי העירייה ונציגי התושבים והעסקים הפועלים בסביבת המסגד.

מחקרים ממקומות אחרים בעולם מלמדים כי ראוי להתחשב בדאגות ובצרכים של שכנים ודיירים בסביבה הקרובה, ומכאן שהדיאלוג המוצע לעיל הוא תנאי להצלחה

שתשרת את האינטרסים של כל הצדדים. מטרת הדיאלוג היא לפתח אמון בין שלושת הגורמים הנוגעים בדבר ולהפיג דאגות וחששות. מומלץ שהצדדים לתהליך יקיימו מפגשים פתוחים עם התושבים במסגרת צעדים בוני-אמון. כמו כן מומלץ לשתף בדיאלוג בעיקר את תושבי העיר.

בהתחשב בצורכי התושבים המוסלמים של באר-שבע ובהתחשב בהשלכות הסביבתיות והלאומיות של פתיחת המסגד לתפילה על תושביה היהודים של העיר, אנו ממליצים על מדיניות של **ייצוג מעברי הדרגתי**.

בטווח הזמן המידי יש לקיים את פסק הדין של בג"ץ תוך שילוב העותרים המוסלמים בתהליך. אנו ממליצים כי נציגי העותרים המוסלמים יצורפו להנהלת המוזיאון ויהיו שותפים מלאים בקביעת התכנים והתערוכות המוצגות בו.

במקביל אנו ממליצים על תהליך הדרגתי שיתבסס על המודל של ייצוג מעברי ויוביל, לאחר תקופת מעבר, להסרת המגבלות ולפתיחת המבנה לתפילת מוסלמים. כל זאת תוך הסכמה על התנאים והנסיבות שיאפשרו הפעלת מנגנונים שיבטיחו שמירה וכיבוד הכללים שייקבעו והסדר לשיתוף פעולה בין הקהילה המוסלמית לבין העירייה בניהול המקום. לשם יישום התהליך נדרשת הקמת גוף משותף וקבוע שיוביל תהליך של מעקב ודיאלוג.

לסיכום – משטר דמוקרטי מתקדם כפי שישראל שואפת לקיים, צריך להבטיח חופש תפילה וגישה למתפללים בני כל הדתות. מבחינה מוסרית וערכית צריכה **השאיפה** להיות פתיחת מסגד נטוש לתפילה בכל מקרה בו יש דרישה כזו מצד תושבים מוסלמים המתגוררים במקום, וזאת בלי קשר לשיעורם באוכלוסיית העיר ולמרחק בין המסגד למקום-מגוריהם בעיר. יחד עם זאת, המציאות בישראל מורכבת ולא ניתן להתעלם מן האינטרסים של תושבי השכונה היהודים שפתיחת המסגד תשפיע עליהם.

לכן אנו ממליצים לרשויות המדינה ולרשויות המקומיות לאמץ בשאלה זו, כמו גם בסוגיות נוספות, מדיניות שתתבסס על העקרונות הנזכרים לעיל של **ייצוג מעברי**, בהתאם לנסיבותיו של כל מקום ומקום ובהתאם לשינויים דמוגרפיים ומדיניים. משמעות הדבר היא להעניק ייצוג שיאפשר ביטוי לסמלי המיעוט באופן שלא יאיים על חלקו של הרוב במרחב הציבורי. יש לוודא שהייצוג שיתקבל לא יתפרש כשלילת לגיטימציה של הצד השני ושעקרון הכיבוד ההדדי יישמר ויאכף.

בנוסף אנו ממליצים להקים גוף ארצי שיעסוק בשאלת המקומות קדושים למוסלמים ויכלול אישים בעלי משקל ציבורי, מקבוצות הרוב והמיעוט, בעלי רגישות גבוהה לערכים של כבוד הדדי. הקמת גוף כזה נדונה בשנת 2008 בממשלה ובכנסת ונוסחה כהצעת-חוק של ח"כ מיכאל מלכיאור (העבודה-מימ"ד) וח"כ שיחי אבראהים צרצור (רע"מ-תע"ל), שהציעו להקים 'רשות לפיתוח מקומות קדושים למוסלמים' – תאגיד בבעלות משותפת של הממשלה ונציגי הציבור המוסלמי – אשר תמונה על ידי ראש הממשלה בהתייעצות עם נשיא בית הדין השרעי לערעורים. על פי ההצעה (שלא התקבלה אז) יהיה התקציב שיוענק לארגון זה מקביל לתקציב 'המרכז הארצי לפיתוח המקומות הקדושים' שמטפל במקומות קדושים ליהודים.²¹² אנו ממליצים על הקמת גוף משותף בהתאם להצעה זו ולשלב באופן הולם את נציגי האזרחים הערבים המוסלמים בגופים העוסקים בשימור, בהנצחה ובתכנון המרחב הציבורי.

²¹² ראו הצעת חוק 'הקמת רשות לפיתוח מקומות קדושים למוסלמים, התשס"ח-2008': www.knesset.gov.il/privatelaw/data/17/3747.rtf

נספח א – נתונים על מסגדים נטושים

במלחמת העצמאות ולאחריה נהרסו ונטשו יותר מ-400 כפרים ערביים. מספר ערים שרוב תושביהן היו ערבים הפכו לערים עם רוב יהודי. מספר לא ידוע של מקומות-קבורה, מסגדים וקברי-קדושים נהרסו, אך נותרו על תלם כמה עשרות מסגדים ובתי-עלמין מוסלמיים בשטחים פתוחים או בשכונות עירוניות שהיו ערביות אך כיום מתגוררים בהן יהודים.

דו"ח של יעמותת אל-אקצא לשמירה על המקומות הקדושים טוען כי מ-1948 נהרסו 1,200 מסגדים ובתי-קברות מוסלמיים בישראל. 'האגודה הערבית לזכויות האדם' פרסמה ב-2004 רשימה של 250 מסגדים וכנסיות שנהרסו, לטענתה, ע"י ישראל או שהגישה אליהם נאסרה.²¹³

לעומת זאת, על פי מירון בנבנישתי, במרחב הכפרי ננטשו במלחמת העצמאות כ-140 מסגדים, כ-100 מתוכם נהרסו. לטענתו, כנסיות שרדו יותר ממסגדים ומקרב המסגדים שרדו אלה שהיו גדולים ומרשימים. על פי מחקרו של בנבנישתי מבין 40 המסגדים שנותרו על תלם – 20 נמצאים במצב פיזי קשה, שישה משמשים למגורי אדם, לדירים, לאורוות, לנגריות ולמחסנים, בשישה מהם פועלים מוזיאונים, ברים או אתרי-תיירות, בארבעה מהם פועלים בתי-כנסת ושניים מהם שופצו למטרת פולחן מוסלמי, אך הפולחן בהם הוגבל או נאסר.²¹⁴ בנבנישתי מציין כי כ-40 בתי-קברות נותרו וכל היתר נהרסו או נעלמו.²¹⁵

²¹³ ס. עלי, "ח"כ זחאלקה לשר הדתות: להפסיק את חילול המסגד בטבריה," *מחסום*, 26.2.2008.
²¹⁴ בנבנישתי כותב כי לפי דו"ח משנת 1939 מימנה באותה שנה המועצה המוסלמית העליונה שיפוץ של 313 מסגדים ובנייה של 21 מסגדים חדשים. לטענתו רוב המסגדים בכפרים היו צנועים ורק למיעוטם היה מינרט. ראו: M. Benvenisti, *Sacred Landscape* (Berkeley: University of California Press, 2000), p. 288-289.

²¹⁵ Benvenisti, *Sacred Landscape*, 289-299. המחבר מתייחס לשורה של מקרים ומציין בין השאר מסגד בקריית-שמונה המשמש היום מוזיאון, מסגד בעין-הוד המשמש מסעדה ובר, מסגד ליד נס-ציונה שהומר לבית-כנסת 'גאולת-ישראל' ומסגד במגידו שמשמש נגרייה. במושב בן-עמי שכן מסגד שתושבים מוסלמים המשיכו לבקר בו לאורך השנים, אך הוא נהרס ב-1997 במטרה לבנות במקום בתי-מגורים וביישוב הנטוש עיבסיה נמצא מסגד ששופץ ב-1994 אך לאחר מכן נאסרה הכניסה אליו.

עיאזי פלח (Ghazi Falah) מצא במחקרו (נערך בשנים 1987-1991) אתרי-דת ב-68 כפרים נטושים. הוא טוען כי לא נגעו לרעה באתרים המוסלמיים, אך גם לא נעשה מאמץ לשמרם ועל כן מצבם הידרדר.²¹⁶ נגה קדמן טוענת כי במפות הטיול הרשמיות של ישראל מופיעים בכפרים שננטשו [רק] שלושה מסגדים, שבע כנסיות, 20 קברים מקודשים ו-10 בתי-קברות.²¹⁷

²¹⁶ נ. קדמן, בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי (ירושלים: ספרי נובמבר, 2008), עמ' 32-33.

²¹⁷ קדמן, שם, עמ' 64.

נספח ב – מדיניות ופרקטיקה

מוסדות המדינה גילו יחס אמביוולנטי למקומות קדושים מוסלמיים שנותרו שוממים אחרי 1948. מחד נעשתה פעולה ממשלתית ומוניציפלית לשמר מקומות אלה ומאידך היו מקרים רבים של הרס או של הזנחה של מבנים או בתי-עלמין או של הסבת מסגדים לשימוש עסקי. מקרים כאלה הושפעו לעתים מלחצים מקומיים לפיתוח עירוני.

מעט לאחר הקמת המדינה (תש"ט) הורה שר הדתות הרב מימון, בהסכמת הממשלה הזמנית, למחלקה הרלוונטית במשרדו לשמור על "מקומות התפילה ובתי הקברות העזובים של בני העדה המוסלמית שנטשו את המדינה". הרב מימון הסביר כי "מצווה להתייחס בכבוד ובאהבה לגר"²¹⁸ והמקומות הקדושים נמסרו לפיקוח המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות. בנובמבר 1948 הוקמה ועדה לשמירת בניינים דתיים של המוסלמים. חברי הוועדה החלו לסייר במקומות הרלוואנטיים עוד לפני סיום המלחמה, ובפברואר 1949 הגישו דין וחשבון לשר הדתות. בעקבות הדו"ח בוצעו תיקונים בשורה של מקומות קדושים ברחבי הארץ.²¹⁹ בנוגע למסגדים הנטושים הוחלט, כצעד ראשון זמני, לסגור את המסגדים או לאטום את הכניסה אליהם. לאחר זמן קצר, משנראה כי המבנים הולכים ונחרבים, המליצה הוועדה למסור את חדרי המגורים הסמוכים למסגדים לידי משפחות, תמורת תשלום חודשי זעום, על מנת שיטפלו במבנים וישמרו עליהם.²²⁰

הוועדה הציגה קווי-יסוד לפעולה: 1. שמירה מיוחדת על אתרים דתיים בעלי ערך היסטורי ואמנותי; 2. תמיכה מלאה בפעולות האוכלוסייה המוסלמית בנוגע לבדק המסגדים העומדים בשימוש; 3. פתרון זמני למסגדים נטושים חסרי ערך היסטורי או תרבותי.²²¹

ב-1950 הוקמה ועדה בין-משרדית שבדקה את מצבם של המקומות הקדושים לנצרות ולאסאלם. הוועדה המליצה שהמדינה תכין רשימה של אתרים שפגיעה בהם תגרום

²¹⁸ הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל (ירושלים): הוציא לאור בשביל הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות המדפיס הממשלתי, תשי"י.

²¹⁹ הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל.

²²⁰ שם, עמ' טז.

²²¹ שם, עמ' טו.

נוק פוליטי למדינה ועליהם היא תידרש להגן. הוועדה הציעה שורת המלצות בנושא זה ובהן: תחנות-משטרה נוספות להגנה על מקומות קדושים; ביקורים תכופים של המשטרה במקומות קדושים נטושים ופגיעים; רשויות מוניציפליות ייקחו על אחריותן לדאוג למקומות קדושים נטושים בתחום שיפוטן.²²² ההנחה היתה שהאתרים הנטושים ייסגרו ויאטמו, אך יישמרו ויהיו מוגנים עד שמעמדם הקבוע ייקבע בהסכמי-שלום עם המדינות השכנות.²²³

מדיניותה העקבית של הממשלה היתה, אפוא, שלא להרוס מסגדים שנתרו בלב ערים יהודיות אלא לאטום אותם במטרה כפולה: מחד למנוע פגיעה במסגד ומאידך למנוע ניסיון מוסלמי להשתלט עליהם או לפתוח אותם לתפילה. במקרים אחדים אפשרה הממשלה לעירייה להסב את המסגד למוזיאון מקומי. הממשלה נקטה זהירות בטיפול במסגדים אלה, תוך התחשבות במדינות מוסלמיות ידידותיות ובגורמים בינלאומיים.

בשנים הראשונות לקיומה של המדינה, עוררה שאלת המקומות הקדושים מחלוקת ומאבקי סמכויות בין משרד החוץ לבין משרד הדתות. משרד החוץ נקט עמדה הקוראת לשימור ושמירה על המקומות הקדושים, בין השאר על רקע שיקולים של תדמית בינלאומית ומדיניות-חוץ ומתוך הכרה שעל ישראל לפעול בהתאם לדרישותיה שלה לגבי אתרים יהודיים ברחבי העולם. משרד הדתות התמקד מנגד בסוגיות הנוגעות לדת היהודית והתנער לא אחת ממחויבותו לשמור על מקומות קדושים לאסלאם.²²⁴ בין המשרדים התעוררו, למשל, מחלוקות סביב מסגד אל-ג'זאר בעכו, כאשר משרד החוץ מתח ביקורת על כך שמשרד הדתות מזניח את האתר ודרש כי הוא ישוקם וישופץ מיד. משרד החוץ פעל גם לביטול ההחלטה להסב את מסגד חסן-בפ למועדון-נוער יהודי.²²⁵ באותה תקופה הוצע כי למען שימורם של מבנים אלה יש להעביר את הבעלות עליהם למדינה. סביב קביעה זו נסובו ויכוחים בשאלה איזה גוף יהיה אחראי להם: משרד הדתות, משרד החוץ או מנהל מקרקעי ישראל.

²²² Peled, "The Crystallization of an Israeli Policy towards Muslim and Christian Holy Places, 1948-1955," 107-108.

²²³ הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל, עמ' טז.

²²⁴ Peled, "The Crystallization of an Israeli Policy towards Muslim and Christian Holy Places, 1948-1955," 111-113.

²²⁵ Peled, "The Crystallization of an Israeli Policy towards Muslim and Christian Holy Places, 1948-1955," 111-113.

חוק נכסי נפקדים הפקיד את כל רכוש הווקף, ובכללו כל המקומות הקדושים לאסלאם, בידי האפוטרופוס הממשלתי על נכסי נפקדים, תחילה כנאמנות ומשנת 1965 לבעלותו המלאה (נכסים נוצריים נותרו בידי הנוצרים).

י'חוק העתיקות תשל"ח (1978) קבע כי 'עתיקה' היא נכס מלפני שנת 1700. רוב המסגדים שנתרו על תלם קמו בתקופה מאוחרת יותר ועל כן לא זכו להגנה מתוקף חוק זה.

דו"ח מבקר המדינה מ-1996 קבע כי כספי התמיכה לשיפוץ ולתחזוקת מקומות קדושים הועברו באיחור ולא על פי מבחנים שוויוניים ואחידים. הדו"ח קרא למשרד הדתות לפעול להגדלת השוויוניות בין חלקי האוכלוסייה ולדאוג לכך שחלקם של המוסלמים בתקציב המשרד יתאים לחלקם היחסי באוכלוסייה.²²⁶

בנובמבר 1999 הודיע שר הדתות יצחק כהן כי משרדו פועל להכין תכנית לשיקום, גידור ושימור כל המסגדים ברחבי הארץ וכי סיכם עם חברי הכנסת הערבים על הכנת רשימה של כל המסגדים שדורשים שיפוץ ושיקום.²²⁷ בפברואר 2000 אימצה ממשלת ברק את החלטת ועדת השרים לענייני המגזר הערבי בראשות השר מתן וילנאי, שכותרתה "הטיפול במקומות הקדושים לעדות הלא יהודיות". על פי החלטה זו על מנהל מקרקעי ישראל להכין, עם משרד הדתות ונציגי האוכלוסייה הערבית, תכנית לטיפול במקומות הקדושים הנטושים ברחבי הארץ.²²⁸ בעקבות ההחלטה הוקמה ועדת-משנה שדנה בנושא והגישה ממצאים והמלצות לוועדת השרים. הוועדה הכינה רשימה ובה 53 מקומות קדושים ו-58 אתרי קבורה נטושים.²²⁹ במאוס 2002 נפגש מנכ"ל משרד הדתות, משה שמעוני, עם נציג של אגף העדות במשרד ועם נציג של עמותת אל-אקצא והוסכם כי תחל עבודת השיפוץ בחמישה מקומות קדושים: המסגד הגדול בבאר-שבע, בית הקברות המוסלמי בבאר-שבע, מסגד נבי-רובין, מסגד לבאבידי בעכו ומסגד אל-בחר בטבריה.²³⁰

בשנת 2004 הוגשה עתירה לבג"ץ מצד שורה של גורמים ערביים בישראל (בהם השיחי עבדאללה נימר דרוויש והשיחי כאמל ריאן, כמו גם עמותת אל-אקצא וארגון עדאלה) בדרישה לצוות על שר הדתות להתקין תקנות לשמירה על המקומות הקדושים למוסלמים

²²⁶ משרד מבקר המדינה, דו"ח שנתי 47 לשנת 1996 (פרק: המשרד לענייני דתות), עמ' 287.

²²⁷ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שיחי עבדאללה נמר דרוויש ואחי נגד השר לענייני דתות ואחי, 21 בנובמבר 2004, עמ' 5.

²²⁸ החלטת ממשלה 1156 (ערב/23). עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שם, עמ' 7.

²²⁹ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שם, עמ' 7.

²³⁰ עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שם, עמ' 8.

בישראל, בהתאם לסעיף 4 לחוק השמירה על המקומות הקדושים, תשכ"ז-1967, כפי שתקנות כאלו הותקנו לגבי המקומות הקדושים ליהודים.²³¹ בעתירה נטען שהתקנת התקנות מפר את העיקרון של שלטון החוק, פוגע בעקרון השוויון ויוצר אפליה דתית.²³² העתירה נדחתה ובית המשפט טען כי שמירת המקומות הקדושים אינה מותנית בהתקנת תקנות. יחד עם זאת טען בית המשפט כי "מתחייבת פעולה הדרגתית, בהתאם ליכולת התקציבית ולסדרי עדיפויות, ליתן ביטוי לשמירה על מקומות קדושים למוסלמים". נציגי המדינה התחייבו בפני בית המשפט לטפל בסוגיה זו והודיעו כי הוקצו שני מיליון שקל לשנה בתקציב המדינה, במסגרת תקציב מנהל מקרקעי ישראל, לטיפול ולשיקום מקומות קדושים למוסלמים. כמו כן הודיעה המדינה על הקמת צוות בין-משרדי שיכין תכנית עבודה בשיתוף עם נציגי המוסלמים.²³³

לצד המצב החוקי התפתחה פרקטיקה שונה שחרצה את גורל המסגדים הנטושים על פי הנסיבות של כל מקום ומקום. חלקם נהרסו; חלקם נשמרו ולמוסלמים לא ניתנה גישה אליהם; חלקם הוסבו לשימושים עסקיים; חלקם הוזנחו והוחרבו; וחלקם אף חובלו. גם בתי-קברות מוסלמיים נפגעו במשך השנים, אף שהיו מקרים בודדים בהם הגנו תושבים יהודים על בית-קברות מוסלמי. כך קרה למשל במושב יעד, בו פעלו התושבים נגד תכנית להרחבת היישוב שהיתה אמורה להוביל לבניית שכונה חדשה על בית הקברות של הכפר הנטוש מיעאר.²³⁴ בירושלים פעלו ארגונים יהודיים, ארגוני חברה אזרחית ועשרות אקדמאים נגד הקמת מוזיאון הסובלנות על חלקה שהיתה שייכת לבית הקברות ממילא.²³⁵ יצוין כי בשנות ה-50 וה-60 חלק מהקאדים הישראלים שהיו עובדי-מדינה ונתונים למרותה, שיתפו פעולה עם מחיקתם של בתי-עלמין וניפקו פתווה שסיפקה לרשויות מעין היתר מוסרי.

²³¹ על המסגד בעכו ראו: <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-4165227,00.html>

²³² עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04, שם.

²³³ בג"ץ 10532/04, שיחי' עבדאללה נמר דרוויש ואחי' נגד השר לענייני דתות ואחי', תק-על 2009 (1), 4083. ²³⁴ קדמן, 124. בהתנגדות שהגישו לוועדה המחוזית לתכנון ובנייה נטען כי תכנית בנייה זו "היא מעשה של שרירות לב והתעלמות מכאבו של האחר". בכך הצטרפו התושבים להתנגדויות שהגישו עקורי הכפר וגורמים נוספים. הוועדה קיבלה חלקית את ההתנגדויות והוסכם לצמצם את הבנייה באזור שסמוך לבית הקברות. בנוסף לכך הוסכם בין תושבי יעד לעקורי מיעאר על הכנת תכנית לשיפוץ בית הקברות והצבת שלט הסבר במקום.

²³⁵ ראו י. רייטר, מקום מבטחו של אללה – פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות: המאבק על הנוף הסמלי והפיזי (ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011).

נספח ג – ההיסטוריה של באר-שבע

באר-שבע החדשה הוקמה על ידי השלטונות העות'מאניים כדי לקיים שליטה הדוקה יותר על דרום הארץ לקראת סוף המאה ה-19. בשנות ה-90 של המאה ה-19 הוצב בנגב משמר צבאי עות'מאני קבוע ובשנת 1900 הוחלט על הקמת נפה מנהלית חדשה בנגב, שבירתה "ביר א-סבע" (بئر السبع) – על שם באר-שבע הקדומה הנזכרת בתנ"ך, עיר ששרדה בתל-שבע הסמוכה עד הכיבוש המוסלמי במאה השביעית ולאחר מכן נחרבה והייתה שוממה.²³⁶ חוקרים מצביעים על גורמים שונים להקמת העיר וביניהם השיקול המדיני של הממשל העות'מאני שביקש לחזק את הנוכחות באזור על רקע התוויית הגבול בין ארץ-ישראל למצרים והרצון העות'מאני להגביר את השליטה והפיקוח על הבדואים באזור לצורכי גביית מס ומניעת מלחמות בין-שבטיות שגברו בסוף המאה ה-19.²³⁷ יש המסבירים את הקמת העיר כחלק ממדיניותו של הסולטאן העות'מאני באותה תקופה, עבד אל-חמיד השני, שפעל להשתלט על אזורי-ספר באימפריה וליישבם ביישובי-קבע.²³⁸

העיר נבנתה בנקודת המפגש בין שלושה שבטים בדואים גדולים ועל הצטלבות הדרכים מעזה לעקבה ומחברון לניצנה ובסמיכות לבארות שהיו אז במקום.²³⁹

כדי להקים את העיר החדשה רכש השלטון העות'מאני קרקעות מן השבטים והציע לבדואים חלקות במוזל ואף חינם אין כסף כדי שיתיישבו במקום. עם הקמת העיר נוסדו שתי מועצות: האחת להנהלת המחוז והשנייה להנהלת העיר. שתיהן הורכבו מנציגים בדואים. כן הוקמו בעיר מוסדות ושירותים שמשכו אליה אוכלוסייה בדואית, וביניהם בית-ספר, טחנות-קמח, גן ציבורי ושוק בהמות.²⁴⁰

²³⁶ א. גל-פאר, "הקמת באר-שבע בתקופה בעות'מאנית", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר (באר-שבע: אריאל, 1991), עמ' 31; י. בן אריה וז. ספיר, "ראשיתה של באר-שבע בשלהי התקופה העות'מאנית", מתוך *ספר באר-שבע*, בעריכת י. גרדוס וא. שטרן (ירושלים: כתר, 1979), עמ' 56-57. אזור הנגב הופרד מחסות עזה וחברון וארבע הנפות היו חלק ממונתצרפלק ירושלים.

²³⁷ בן אריה וספיר, שם, עמ' 61-62. גל-פאר, שם, עמ' 31.

²³⁸ בן-אריה וספיר, שם, עמ' 61-62.

²³⁹ בן-אריה וספיר, שם, עמ' 55.

²⁴⁰ בן-אריה וספיר, שם, עמ' 57-59; גל-פאר, שם, עמ' 31-37; א. כהן, *באר-שבע – העיר הרביעית* (ירושלים: כרמל, 2006), עמ' 43-49.

המסגד הגדול נבנה בבאר-שבע ב-1906, ביוזמת המושל העות'מאני, כמסגד מרכזי לתושבי העיר ולשבטים הבדואים שחיו באזור, במסגרת הקמת העיר באר-שבע והוא היה פעיל עד המלחמה ב-1948.²⁴¹ המסגד הוקם מתרומות השבטים הבדואיים והוא סייע להפוך את באר-שבע למרכז דתי ותרבותי מוסלמי.²⁴² המשימה של בניית המסגד הוטלה תחילה על קבלן ערבי מקומי, אך תוך כדי הבנייה טען מושל הנפה כי המבנה אינו עונה על הציפיות. הוא הורה לפרק את אשר נבנה והביא אדריכל נוצרי מירושלים כדי שיעצב את המסגד מחדש וישגיח על הבנייה. הקבלן המקומי וקבלן המשנה שסיפק את אבני הצריח שקעו בחובות וביקשו את סיוע העירייה. בעקבות פנייה זו הטיל המושל על הבדואים מס של 400 לירות למימון המסגד והממשלה העבירה סכום דומה כדי לכסות את הפסדי הקבלנים.²⁴³

רחובות באר-שבע לא פנו דרומה, לכיוון מכה, ועקב כך היה צריך לבנות את המסגד בצורה שאינה מקבילה לרחוב, אלא בזווית של 45 מעלות.²⁴⁴ מעל שער המסגד הוטבע חותם (טועירה) הסולטאן עבד אל-חמיד ומול המסגד נבנו שלושה חדרים. שניים מהם שימשו כיתות-לימוד לקוראן לילדי השיחיים, במטרה להעמיק את זיקתם לממשל.²⁴⁵

מושל מחוז ירושלים כתב למוסדות האימפריה כי "נפת באר-שבע מושכת לבבות בגלל המסגד הקדוש".²⁴⁶ אחד המבקרים, לאחר מלחמת העולם השנייה, כתב כי "העיירה על רחובותיה ובתיה נמנמה. המסגד המפואר שבכניסתה, עם צריחו הגבוה והגאה, דומה שהסתכל בעיני בוז בעוברים ובשבים".²⁴⁷ בתקופת מלחמת העולם הראשונה גדלה באר-שבע והתפתחה על רקע הפיכתה למרכז צבאי עות'מאני חשוב.²⁴⁸ מ-1901 התגוררו בעיר

²⁴¹ א. גל פאר, "אתרים בבאר-שבע, עמ' 92.

²⁴² כהן, באר-שבע – העיר הרביעית, עמ' 42.

²⁴³ גל פאר, "אתרים בבאר-שבע, עמ' 93.

²⁴⁴ גל פאר, "אתרים בבאר-שבע, עמ' 94.

²⁴⁵ גל פאר, "אתרים בבאר-שבע, עמ' 95. בקיץ 1906 כתב מבקר יהודי בבאר-שבע על תנופת הבניה במקום שיוזם המושל הנפה: "איש מלא כוח ורצון טוב לא לשבת בחיבוק ידיים ותהיי ראשית מלאכתו לייפות ולשכלל העיר... ובונים עתה מסגד גדול ויפה". מתוך אתר "באר-שבע ואתריה" של מחוז דרום במשרד החינוך: <http://www.edu-negev.gov.il/bsheva/misgad.HTM>

²⁴⁶ מתוך אתר "באר-שבע ואתריה" של מחוז דרום במשרד החינוך: <http://www.edu-negev.gov.il/bsheva/misgad.HTM>

²⁴⁷ מתוך: גל פאר, "אתרים בבאר-שבע, עמ' 92.

²⁴⁸ גל-פאר, "הקמת באר-שבע בתקופה בעות'מאנית", עמ' 36-37.

גם מעט יהודים, אך הם עזבו בשנות ה-30.²⁴⁹ ב-1946, בשלהי תקופת המנדט הבריטי, התגוררו בעיר כ-6,500 תושבים.²⁵⁰

באוקטובר 1948 כבש צה"ל את העיר מידי כוח מצרי, תושביה הערבים עזבו ובמקומם יושבו יהודים משוחררי צה"ל ועולים חדשים. באר-שבע התפתחה והעיר העות'מאנית והמנדטורית נודעת כיום בשם 'העיר העתיקה' ובה ניצב המסגד שבמחלוקת.

²⁴⁹ אודות היהודים בבאר-שבע ראו: א. גל-פאר, "לתולדות הקהילה היהודית בבאר-שבע עד 1948", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר (באר-שבע: אריאל, 1991), עמ' 163-169.

²⁵⁰ ראו: ר. אטינגון, "תקופת המנדט הבריטי, 1917-1948", מתוך *ספר באר-שבע*, בעריכת י. גרוס וא. שטרן (ירושלים: כתר, 1979), עמ' 79.

נספח ד – סיכום עמדות שופטי בג"ץ בסוגיית המסגד בבאר-שבע

השופט סלים ג'ובראן מעלה בפסק-דינו שתי שאלות: הראשונה נוגעת לייעודו של המבנה – האם הוא ישמש מוזיאון או מסגד? ג'ובראן טוען כי בשאלה זו נפלו אמנם פגמים בהחלטה לגבי ייעוד המבנה כמוזיאון, אך הוא קובע כי בנושא זה יש לעותרים סעד חלופי במישור התכנוני ובג"ץ אינו הפורום המתאים לדון בכך. השאלה השנייה שהשופט ג'ובראן מעלה נוגעת להחלטה לייעד את המבנה למוזיאון ונוגעת בשאלת התוכן המוזיאוני שיוצג במקום. בשאלה זו מזכיר ג'ובראן כי ועדת מימון המליצה לתת ביטוי לאופי המיוחד של המבנה והוא מציין כי "משלא נתנה העירייה כל משקל לשיקולים אלו... הרי שלא ניתן לומר שמדובר בהחלטה סבירה".²⁵¹ על בסיס קביעה זו המליץ ג'ובראן על פתרון על פיו המוזיאון יוקדש לתרבות האסלאם ועמי המזרח "באופן שיבטיח מתן ביטוי להיבטים שונים של תרבות האסלאם על פי שיקול דעתם המקצועי של מנהלי המוזיאון ובהתייעצות עם העותרים ובכפוף לכל דין".²⁵² החלטה זו שונה מעמדת המדינה, שביקשה שהתצוגה במוזיאון תהיה "על פי שיקול הדעת המקצועי של מנהלי המוזיאון ובכפוף לחוק המוזיאונים". במילים אחרות, על פי החלטת בג"ץ יהיה לעותרים המוסלמים ייצוג בקביעת תוכני המוזיאון ותרבות האסלאם תהיה מרכיב מרכזי בהם.

השופטת איילה פרוקצ'יה ביטאה גישה שונה, אף שהסכימה עם התוצאה שאליה הגיע השופט ג'ובראן. לדעתה המבחן הקובע בבדיקת שיקול הדעת המנהלי של עיריית באר-שבע כשהועידה את המבנה למוזיאון בלי קשר לייעודו המקורי כמסגד, ובלי זיקה לעדה המוסלמית לתרבותה ולדתה, עומדת מול אינטרסים ציבוריים חשובים אחרים: הקמת מוזיאון כחלק ממתחם מוזיאונים לרווחת כלל התושבים; ההשקעה הכספית בתכנון ובשיפוץ המבנה והחשש שהעלו גורמי ביטחון כי השימוש במבנה כמקום-תפילה לעדה המוסלמית טומן בחובו סכנה לשלום הציבור ולביטחונו.²⁵³ בניגוד לשופט ג'ובראן נתנה

²⁵¹ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, תק-על 2011 (2), 3562.

²⁵² בג"ץ 7311/02, ש.ס.

²⁵³ לשיטתה, כדי שהחלטה מנהלית, הפוגעת בזכות אדם חוקתית, תעמוד בדרישת הסבירות והמידתיות המינהלית, נדרש כי הפגיעה תהלום את ערכיה של מדינת ישראל, ותיועד לתכלית ראויה עליה גם לקיים את דרישת המידתיות, כמשמעותה בפסקת ההגבלה שבחוק יסוד כבוד האדם וחירותו.

השופטת פרוקציה משקל לשיקולי-ביטחון. היא קבעה כי החלטת העירייה נועדה לשרת תכלית ראויה לעיר באר-שבע והיא מתיישבת עם ערכי המדינה. עם זאת, השופטת פרוקציה כותבת כי גם אם העירייה החליטה שלא לאפשר את פתיחת המבנה לתפילה, עדיין אין משמעות הדבר כי הגשמת מטרת העירייה מחייבת לנתק כליל את זיקתה של העדה המוסלמית למבנה לאור המטען הדתי-ערכי שהוא נושא עבודה. לפיכך, האיזון בין הערכים המתנגשים ניתן להשגה בדרך של אי-התערבות בייעודו של המבנה כמוזיאון, אך זאת תוך שימור הזיקה לייעודו ההיסטורי כמסגד ומתן ביטוי למשמעות הדתית והעדתית שהעדה המוסלמית מייחסת לו במסגרת תכנונו כמוזיאון. השופטת מביעה תקווה כי "פתרון מאוזן זה יחדש את זיקת בני העדה המוסלמית למבנה – זיקה שאבדה לאורך שנים רבות – וכי אתר המסגד הגדול יהפוך למקום שיבטא את ייחודה של תרבות האסלאם בהיבטיה האומנותיים-ההיסטוריים והארכיאולוגיים". השופטת סבורה שסעד חלקי זה, הניתן לעותרים, יש בו כדי להגשים את מטרת העתירה ולו באופן חלקי, בדרך של השבת זיקתה של העדה המוסלמית למסגד הגדול כאתר הקשור לערכי התרבות וההיסטוריה שלה. לטענתה, ייעוד המבנה למוזיאון של תרבות האסלאם ועמי המזרח יביא ליחס ראוי בין התועלת לבין הפגיעה בזכויות העותרים.²⁵⁴

השופטת מרים נאור היתה בעמדת מיעוט ביחס לשני שופטי ההרכב האחרים. לדעתה, מששני הצדדים דחו את הפשרה שהציע בג"ץ, צריך היה לקבל החלטה ברורה באם לקבל את העתירה או לדחותה. לדידה נתנו השופטים גיזבראן ופרוקציה לעותרים סעד שהם כלל לא ביקשו ואף התנגדו לו ושאלת אופיו של המוזיאון כלל לא נכללה בצו על תנאי שנתן בג"ץ. לפיכך היא סברה שהחלטה חורגת מגדרי ההתערבות הראויים בהחלטת הרשות והיא תחייב פיקוח בלתי-סביר של בית המשפט העליון על ביצוע החלטה בדבר אופי המוזיאון.²⁵⁵

²⁵⁴ בג"ץ 7311/02, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואחי נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואחי, תק-על 2011 (2), 3562.

²⁵⁵ בג"ץ 7311/02, ש.ס.

נספח ה – תמונות ומסמכים

1. המסגד בתקופה העות'מאנית

2. המסגד בהווה

3. מבט מלמעלה על המסגד וסביבתו (מאתר עיריית באר-שבע)

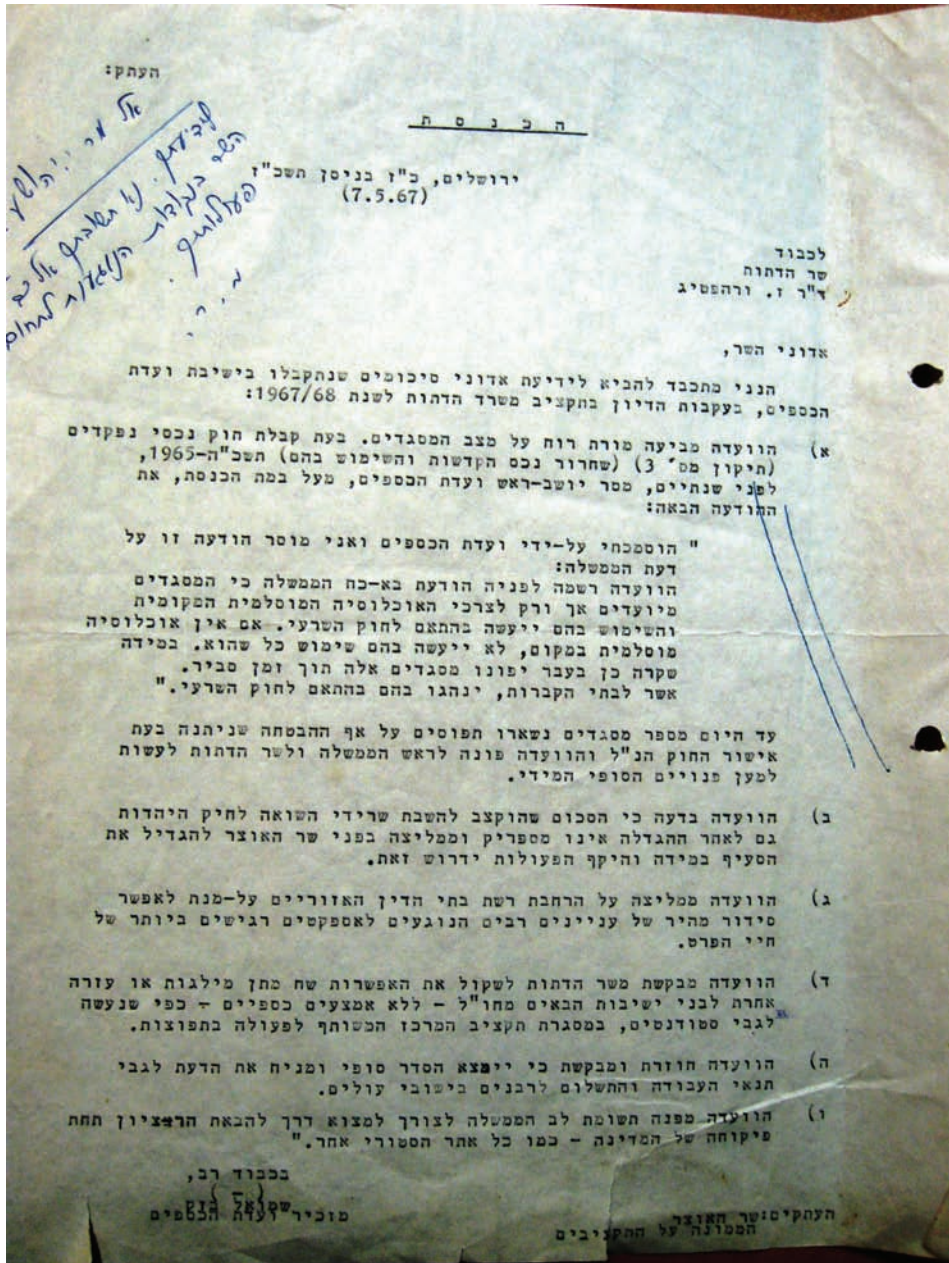

4. חדר-תפילה מאולתר בשוק בבאר-שבע

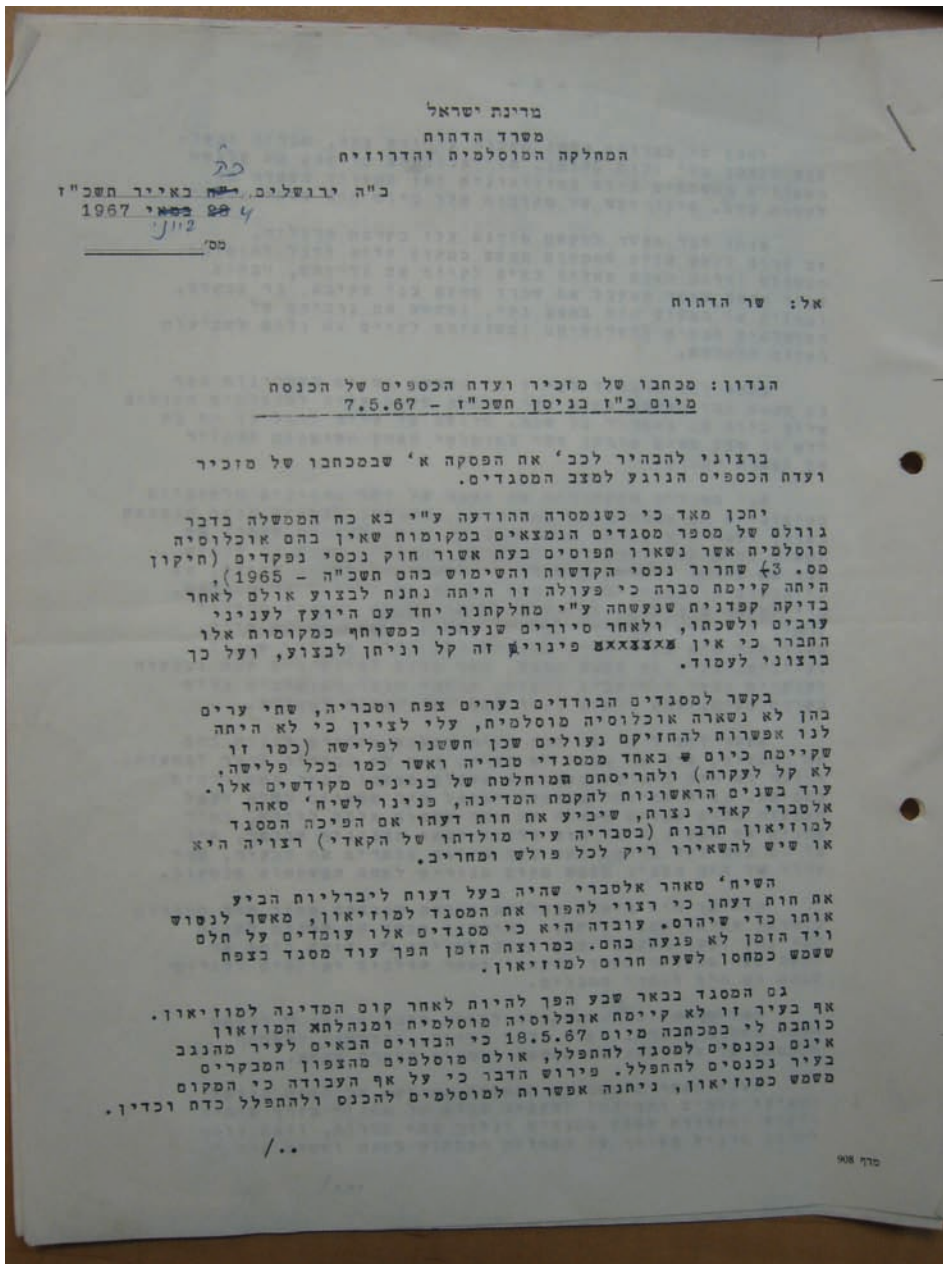

5. התכתבות על המסגד בבאר-שבע, 1967 (מסמכי גזנך המדינה)

מכתב של שמואל בזק, מזכיר ועדת הכספים, לשר הדתות, 7 במאי 1967

מכתב מיעקב יהושע, מנהל המחלקה המוסלמית והדרוזית במשרד הדתות,
לשר הדתות, 4 ביוני 1967

יחכן כי במרוצח הזמן חקמנה עיריות צפה, סבריה ובאר-
שבע לעצמן כחי נכות משלהן. אז יפנו ללא כל ספק אח שלוש
המסגדים ~~קממשיים~~ כיום במוזיאונים ואז החעורר השאלה מה
לעשה בהם. פיגויימא של מקומות אלו כיום הוא בלחי אפשרי.

אוהו דבר בקשר למקאם סידנא עלי בקרבת הרצליה,
זה קרוב לעשן שנים שהמקום משמש כמקום עליה לרגל למוסלמי
המשולש ודרום הארץ שאליו באים לקיים את נדריהם, המקום
שמו היסב, שומר המקבל את שכרו מטעם בני עקיבא, גר במקום,
ומחיק את המקום הזה במצב נקי, ומשמש את צרכיהם של
המוסלמים הבאים לעשרוהיהם ומאוהיהם לקיים את נדרם לשכיעוה
רצונם המחלט.

בקשר לכך ברצוני לציין כי בחמשה השנים האחרונות הפך
גם מקאם נבי שאאא צאלח אשר ברמלה מקום עליה למוסלמים העולים
אליו כיום 15 באפריל כל שנה. חדושה של עליה לרגל זו יש בה
ללא כל ספק משום פורקן דחי למוסלמי הארץ השואפים להחזיר
את תפארת העבר.

שני מסגדים המעוררים את זעמם של כמה מהחוגים הלאומיים
הקיצוניים הם מסגד סכסך בפי ביפו, ששחרר למשפחת סכסך הנמצא
בארץ, ואשר היא באופן פרטי השכירה אוהו לאנשים שהפכו את
המקום לביה קפה וקראו לו "מועדון המסגד". מקום זה שכמעט
אבד את צורתו ודמותו ~~קוא~~ כיום בחזקחה של בעלות פרטית, אם
כי המקום ה¹ מסגד ובדרך הטבע שיוקף על חשבונה של המחלקה,
הרי למעשה אין הדבר כן. אני בקרתי במקום ובקשה מבעליו
להסיר את השלט "מועדון המסגד", אמנם הבטיח ~~אך~~ לא קיים.
מסגד שני הוא בעין הוד, כפר המיושב כיום על ידי אמנים
וציירים. בנין זה שמשש מסגד, הפך כיום להיחוד ביה קפה ומסעדה
למבקרים בכפר ולתושבים במקום. תושבי הכפר המוסלמים גרים
בקרבת מקום, והם רואים כיצד אשף הפך המסגד למסעדה.

אפשר להגיד כי זה הוא מקרה המשמש כקרנים לנגוח בהם
את הממשלה. אין אף מסגד לא בערים ואף לא בכפרים שהפך למסעדה.
והדבר לא היה מפורסם בעתונות אלמלא תושבי הכפר המתגוררים
בסביבה. נניח שמינהל מקרקעי ישראל היה מחייב לשלם לבעל
המסעדה סכום מסוים העולה על כמה עשרות אלפי לירות, והיו
מפנים את הבנין הקטן הזה הדומה לשאר הבנינים שבכפר, אין
בו לא כפה ולא צרי², האם בזה היינו פותרים את הבעיה, ~~אז~~
והרי אז היה הבנין משמש מקום מגורים לאחת המשפחות שבמקום.

המדובר הוא איפוא בשלושה ארבעה מסגדים מתוך מאה מסגדים
בישראל שאותם שפצנו, חקנו והרחבנו במשך 19 השנים לקיום
המדינה, ואשר השקענו בהם קרוב למליון ~~לי~~, וזאת נוסף על
חמשה עשר מסגדים בערך שהקמנו ואשר הולכים ומוקמים בכפרים
שבהם לא היו לגמרי מסגדים.

~~בעל אף העובדה~~ שהשקענו למעלה מרבע מליון ~~לי~~ להקמת
מסגד השלום בנצרה, ועוד ידנו נטויה, ובדעתנו להשחית
בהקמתם של שני מסגדים נוספים בנצרה עצמה.

בשנת העשרים מחכנת המחלקה בסיועם של לשכת היועץ
לענייני ערבים והמינהל להקציב סכום של מאה ~~לי~~ בערך שיהיה
מוקדש לפעולות שפוז מסגדים וגדור בהי קברות, וזאת נוסף
לסכום הרגיל השוטף של המחלקה המפתחם במאה וששים אלף ~~לי~~.

/...

1 9/10

האם נשתמש בסכומים אלה כדי לשלם לבעלי המוזיאונים הללו על מנת שיפנו את שלושת המסגדים, או לשם הגשמתן של פעולות קונסרוקטיביות כאלו שכלל המסלמים יקבלו אותן באהדה.

כיום, עם הקמתם של עצי ועדי הנאמנים בערים יפו, רמלה לוד, חיפה ועכו, הרי יהיה באפשרותם של ועדים אלו לבדוק את עתידם של מספר מסגדים קטנים החפוסים במקומות אלה על ידי משפחות מוסלמיות שפלו לחוכם. ועדים אלו יספלו גם בהחזקתם של בחי קברות שאחדים מהם עזובים ושיגודרו על ידנו. העברת הטפול במקומות אלה לידי הועדים יש בה משום שתופה של העדה המוסלמית בעניני המקומות המקודשים המוסלמים בערים. בכפרים אינה קיימת לגמרי בעיה זו.

ב ב ר כ ה,

יעקב יהושע
מנהל המחלקה

6. מכתב מעו"ד אסא אליאב, מזכיר העיר והיועץ המשפטי בעיריית
באר-שבע, 24.10.1983

עיריית באר-שבע

לשכת מזכיר העיר

היחידה

המקור: נתשוכתם סימנו

א' באדר תשנ"ג

באר-שבע יום 14 בפברואר 1983

טלפונים: 2332 - 2101 - ת"ד 15

מיקוד: 8100

לכבוד

משרד עו"ד אמנון זכרוני

לידי עו"ד יוסף ברד

רחוב הגלבוש 4 (פינת רחוב שינקין 65)

תל-אביב.

רשום

ארון נכנד,

הנדון: המסגד ובית הקברות המוסלמי.

ראש העירייה מר אליהו נאוי העביר אלי את מכתבך בנדון מיום 1.12.82 והנני מתכבד להשיבך כדלקמן:

1. ראשית עלי להעיר כי נושא המסגד ונושא בית הקברות הם נפרדים ואין לכרוך אותם במיחשה אחת.
2. ביחס לבית הקברות המוסלמי, עלי להעיר כי היתה זו עיריית באר-שבע שבזמנו גידרה את בית הקברות כדי לשמור עליו מפני חילול, פגיעה לכלוך וכיו"ב. עם זאת, ומאחר ומדובר בבית עלמין, אשר החזקתו עולה טמון רב, פנתה העירייה למשרד הדתות בבקשה להקציב לה את המשאבים הדרושים על סנת להתחיל בצעו עבודות הכרחיות שעיקרן תיקון הגידור. בשלבים נוספים ובכפיפות להסדרים התקציביים המתחייבים משרדי הדתות וממשרדי ראש הממשלה, לשכת היועץ לעניני ערבים, יעשו עבודות נוספות. פניית העירייה נענתה חלקית והוקצב סך של - 360,000 שקל והוצא מרכז לבצוע עבודות הגידור ובזמן הקרוב יחלו העבודות הלכה למעשה. העירייה בתקווה כי בשנת התקציב הבאה תקבל תקציב נוסף שיאפשר השלמת העבודות בהן עתחילה העירייה. באשר לשפיכת פסולת, יצויין כי מובן הוא שבית העלמין בכלל אינו אתר לשפיכת פסולת, כמובן גם לא בית העלמין המוסלמי בבאר-שבע. למיטב הידיעה אין שפיכת פסולת בתור שכזו בבית העלמין המוסלמי, אם כי ניתן תמיד לשפר את מצבו של ביון העלמין.
3. בנושא המסגד, עלי להעיר להספר הערות:
עיריית באר-שבע השקיעה כספים רבים בזמנו לשפוע המסגד ולאחזקתו השוטפת במעב נאות. המסגד עצמו מוחזק ע"י עיריית באר-שבע מזה עשרות שנים ולמעשה מיום שחרור באר-שבע בהתאם להסכמים והרשאות שניתנו בזמנו ע"י משרד הדתות.
הממונה על המחוז עיין בזמנו את תרשומה של באר-שבע בשיפוע המסגד וסביבתו.
בנוסף לכך, והעניין עדיין בבדיקה, יתכן כי אף שטח המסגד נכלל במסגרת חילופי קרקע שבין מינהל מקרקעי ישראל לעירייה.

בזמנו, משרד הדתות מסר לעירייה את המסגד ל"צורכי בית נכארת, ספריה ואולם להרצאות", ואמנם סני אד מוחזק המסגד ע"י העירייה בצורה נאותה ומכובדת. העירייה מקפידה לשמור את המקום הנושא אפי ייחודי כמוזיאון ולא נשמעו כל תלונות או טרונות כאשר לאחזקתו ע"י העירייה.

באשר למכתבך ביחס לאגודה שהנך מייצג, אינני מתכוון להתייחס בשלב זה למעמדה או לטעון טענות או להתייחס להיבטים פורמליים אחרים, אך עלי להעיר כדלקמן:

א. כפי שהובהר לי אין בבאר-שבע קהילה מוסלמית ולכן אין צורכי תפילה כנרמז במכתבך.

ב. ביחס לבדואים או מוסלמים שהם עוברי אורח, אעיר כי דאגת העירייה היא לתושבי העיר ואילו למוסלמים באיזור מקומות תפילה ברהט, בתל שבע, ועוד, ספק אף בעיני העירייה אם לצורכי מתן תפילה לעוברי אורח מן הראוי להעביר את המסגד, כבקשתך.

ג. יתרה מזו, לעניות דעת העירייה הפניה ל"שחרור המסגד" באה מצד גורמים פוליטיים למען טררות פוליטיות ולא לצרכי תפילה.

סעירת המסגד לגורמים אינטרסנטיים שמהוץ לבאר-שבע תיצור מוקד להסתה ומחלוקת ולא תתווס לשמירת יחסי הידידות שבין היהודים תושבי באר-שבע לבין הבדואים שמחוץ לבאר-שבע, יחסים שבאר-שבע נתברכה בהם.

ההיחסותה של העירייה במכתב זה הוא יותר לאספקטים הצבוריים, מכלי להכנס, כהצעתך לטיעונים משפטיים ופורמליים.

בכבוד רב,

אסא אליאב, עו"ד
מזכיר העיר
והיועץ המשפטי

הקתק: שר הפנים, המשטרה והשר לעניני דתות
מר אליהו נאוי - ראש העירייה
יועץ ראש הממשלה לעניני ערבים - משרד ראש הממשלה
המשרד לעניני דתות - המח' המוסלמית
הממונה על מחוז הדרום

אא/בק

7. עצומה אל אליהו נאוי, ראש עיריית באר-שבע, 25.5.1986

جمعية موازرة وحماية حقوق البدو في اسرائيل

THE BEDWINS PROTECTION
AND SUPPORTING SOCIETY
IN ISRAEL

האגודה לטיוב והגנה על
זכויות הברואים בישראל

לכבוד
מר אליהו נאוי
ראש עיריית באר-שבע
הנדון: מטה באר-שבע

חצרה רחמי בלדיה בשר السبع
السيد الياهو ناي المترم
الموضوع:
المسجد الجامع في بئر السبع

הגד הנ"ל ידועים, האם שמיים, רבקה,
הברואים ככב, נצטרקט אר נקטת האגודה
לסיוע והגנה על זכויות הברואים
ומבקשת לעזרת אר הנסתח בעיר וליופסיק
קתחשט כד הנדון.
מס כד טבקטים, וכד ליוסטר הנגה, ידו
האגודה הנ"ל, כול לשטרד ולהטטרד לאוסות
ציבור הסתגלים הנדונות באשר.

سيلي
نحن الموقعين ادناه معا يخ ووجها
المعاشر البدوية في النقب نضم
صوتنا الى صوت جمعية موازرة وحماية
حقوق البدو في المطالبة باحلال المسجد
الجامع في مدينة بئر السبع والتوقف
عن استعماله كمتحف وكذلك تطلب
بتسليمه للجمعية المذكورة اعلاه
لتحافظ على قسمة المكان ووضع
تحت تصرف المصلين المسلمين لتأدية
التعاشر الدينية مع فائق الاحترام
القوايع:

בכבוד יום

السيد ابراهيم
ابراهيم محمد

الراحم بالله ابو دق
سلاسله
السيد عمده جبر ابو رياه
السيد
السيد
السيد
السيد
السيد

السيد
السيد
السيد
السيد
السيد

8. מכתב מסגן השר נואף מצאלחה אל ראש הממשלה יצחק רבין,
21.2.1993

מדינת ישראל
STATE OF ISRAEL
دولة اسرائيل

משרד הבריאות
Ministry of Health
ירושלים
وزارة الصحة - القدس

לשכת סגן השר
Office of the Deputy Minister of Health
מכתב נאָטב וזיר הַסָּחָה

האגודה לסיוע ההגנה
על זכויות הבדחים
25-2-1993
נחקבל

ל' שבט חשני'
21.2.93

לכבוד:
מר יצחק רבין
ראש הממשלה
משרד ראש הממשלה
הקריה
ירושלים

M.N.

חנדין: המסגד בבאר שבע

בהסתמך על פנייתו של מר נורי אל עוקבי - יו"ר האגודה לסיוע והגנה על זכויות
הבדואים בישראל, הריני מצדד בשיפוץ המסגד בבאר שבע והחזרתו לשמוש המוסלמים של
העיר והסביבה, על-מנת לאפשר מתן שרותי דת נאותים לתושבי האזור.
ברצוני לציין כי הנני רואה בהחזרת המסגד לשמוש האוכלוסיה המקומית, הכעת התחשבות
ברגשות המאמינים המוסלמים.

בכבוד רב,
ח"כ נדאף העגלר
סגן שר הבריאות

9.64

شارع ابن طهاني 2، القدس 93591، ص.ب. 1176، القدس 93591، 02 785918، 02 785939، 02 786049
רח' בן טכאי 2, ירושלים 93591, ת.ד. 1176, ירושלים 91010, טל. 02 785939, 02 785918, פקס 02 786049
2 Ben Tachai Street 93591 P O B 1176, Jerusalem, 91010 Tel (02) 785939, 785918 Fax, 972 2 786049

ביבליוגרפיה

ספרים ומאמרים

- אבו-ראס, ת'. "הערבים הבדואים בנגב: תמורות בעידן העיור", מתוך: *החברה הבדואית בנגב*. נווה אילן: קרן אברהם, 2011, 65-112.
- אטינגון, ר. "תקופת המנדט הבריטי, 1917-1948", מתוך *ספר באר-שבע*, בעריכת י. גרדוס וא. שטרן. 69-79. ירושלים: כתר, 1979.
- בן אריה, י. ו.ש. ספיר. "ראשיתה של באר-שבע בשלהי התקופה העות'מנית", מתוך *ספר באר-שבע*, בעריכת י. גרדוס וא. שטרן. 55-68. ירושלים: כתר, 1979.
- ברקוביץ, ש. *מה נורא המקום הזה: קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל*. ירושלים: כרטא, 2006.
- ברקוביץ, ש. *מלחמות המקומות הקדושים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, הד ארצי, 2000.
- גל-פאר, א. "הקמת באר-שבע בתקופה בעות'מאנית", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר. 31-37. באר-שבע: אריאל, 1991.
- גל-פאר, א. "לתולדות הקהילה היהודית בבאר-שבע עד 1948", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר. 163-169. באר-שבע: אריאל, 1991.
- גל פאר, א. "אתרים בבאר-שבע", מתוך *באר-שבע ואתריה*, בעריכת ג. ביגר וא. שילר. באר-שבע: אריאל, 1991.
- דהן, י. *באר-שבע – פיתוח כלכלי ותרבות פוליטית*. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, 2011.
- ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000 (ועדת אור), *דין חשבון*. ירושלים: [חמו"ל], 2003.
- ועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות, *בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל*. ירושלים: הוציא לאור בשביל הוועדה לשמירת בניינים מוסלמיים דתיים במשרד הדתות, המדפיס הממשלתי, תש"י.
- כהן, א. *באר-שבע – העיר הרביעית*. ירושלים: כרמל, 2006.
- כוזלי, ס. *מדיניות הממסד הישראלי כלפי הבדואים*. חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2007.

- לוז, נ. קהילת יפו הערבית ומסגד חסן-בפ – גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2005.
- לפידות, ר. "יישוב סכסוכים בדרכי שלום," מתוך האגן ההיסטורי של ירושלים, בעריכת א. רמון. 277-284. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007.
- לשם, נ. וא. רונאל. "סלמה/כפר שלם: לקראת היסטוריה מרחבית בירושלים," מתוך זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב, בעריכת ח. יעקובי וט. פנסטר. 81-105. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011.
- מבקר המדינה, דין וחשבון שנתי 47. ירושלים: משרד מבקר המדינה, 1996.
- פנסטר, ט. וח. יעקובי, "הקדמה," מתוך זיכרון, השכחה ו[ה]בניית המרחב, בעריכת ח. יעקובי וט. פנסטר. 9-16. תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2011.
- פנסטר, ט. "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל," תיאוריה וביקורת 30 (קיץ 2007): 189-213.
- קדמן, נ. בצדי הדרך ובשולי התודעה: דחיקת הכפרים הערביים שהתרוקנו ב-1948 מהשיח הישראלי. ירושלים: ספרי נובמבר, 2008.
- רבינוביץ, ד. וח. אבו בקר. הדור הזקוף. ירושלים: כתר, 2002.
- רייטר, י. מקום מבטחו של אללה: פרשת בית הקברות ממילא ומוזיאון הסובלנות. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2011.
- רכס, א. (עורך) המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17. תל אביב: קרן קונרד אדנאור ואוניברסיטת תל-אביב, 2007.
- שני, י. "יישוב סכסוכים בדרכי שלום," מתוך משפט בינלאומי, בעריכת רובי סיבל ואחרים. 844-868. ירושלים: האוניברסיטה העברית, 2003.
- Aksamija, A. "Contested Identities: Identity Politics and Contemporary Mosques in Bosnia and Herzegovina." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 318-353. London: Alliance Publishing Trust, 2010.
- Allievi, S. "Mosques in Europe: Real Problems and False Solutions." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 13-51. London: Alliance Publishing Trust, 2010.

- Bar-Siman-Tov, Y. (ed.) *The Israeli-Palestinian Conflict: From Conflict Resolution to Conflict Management*. New York : Palgrave Macmillan, 2007.
- Bar-Siman-Tov, Y. (ed.) *From Conflict Resolution to Reconciliation*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Benvenisti, M. *Sacred Landscape*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Bombardieri, M. "Why Italian Mosques are Inflaming the Social and Political Debate." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 269-299. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Chidester, D. and E. T. Linenthal (eds.) *American Sacred Space*. Bloomington, Indiana University Press, 1995.
- Carpenter, K. A. "A Property Rights Approach to Sacred Sites Cases: Asserting a Place for Indians as Nowowners." *UCLA Law Review* 52 (2004): 1061- 1148.
- Creven, R. P. "American Indian Religious Freedom Act — An Answer to the Indian's Prayers." *South Dakota Law Review*, 29 (1983-1984): 131-143.
- Dassetto, F. with O. Ralet, "Mosques and Minarets: Tension, Assertion and Negotiation: Some Belgian Cases." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 53-88. London: Alliance Publishing Trust, 2010.
- Fürlinger, E. "The Politics of Non-Recognition: Mosque Construction in Austria." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 183-216. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Gilliat-Ray, S. and J. Birt, "A Mosque too far? Islam and the Limits of British Multiculturalism." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 135-152. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Gurr, T. R. *Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 2000.

- Hanafi, S. "Spacio cide: Colonial Politics, Invisibility and Rezoning in Palestinian Territory." *Contemporary Arab Affairs*, Volume 2, Issue 1 (2009): 106-121.
- Hassner, R. E. "To Halve and to Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility," *Security Studies*, Vol. 12, No.4 (Summer 2003): 1-33.
- Kolodney, Z. and R. Kallus, "From Colonial to National Landscape: Producing Haifa's Cityscape." *Planning Perspectives*, Volume 23, Issue 3 (2008): 323-348.
- Kostadinova, T. "Cultural diplomacy in war-affected societies: international and local policies in the post-conflict (re)construction of religious heritage in former Yugoslavia." Institute for Cultural Diplomacy, June 2011.
- Kreutz, M. and A. Sarhan, "Between Religious Freedom and Social Acceptance: The Construction of Mosques in Re-Unified Germany." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 89-109. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Lægaard, S. "'Grand-Mosque' Projects in Copenhagen: Intersections of Respect, Tolerance and Intolerance in the Distribution of Public Space." *Politics in Central Europe*, Vol. 6, No. 3 (2010):60-80.
- Larsson, G. "From Aesthetic Conflict to Anti-Mosque Demonstrations The Institutionalisation of Islam and Muslims in Sweden." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 355-372. London: Alliance Publishing Trust, 2010.
- Larsson, G. "Mosques as Part of History, or Something New? The Institutionalisation of Islam and Muslims in the Nordic and Baltic Countries." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 373-381. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Lehrs, L. "Political Holiness: Negotiating Holy Places in Eretz Israel/Palestine, 1937-2003." in *Sacred Space in Israel and Palestine: Religion and Politics*, edited by M. Breger, Y. Reiter and L. Hammer. 228-250. London: Routledge, 2012.

- Moreras, J. "A Mosque in our Neighbourhood!' Conflicts over Mosques in Spain." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 235 -260. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Ogle, A. "Returning to Places of Wounded Memory: The Role of World Heritage Sites in Reconciliation." 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible', 29 Sept – 4 Oct 2008, Quebec, Canada.
- Peled, A. R. "The Crystallization of an Israeli Policy towards Muslim and Christian Holy Places, 1948-1955." *Muslim World* 84 (1994): 95-121.
- Sandercock, L. *Cosmopolis II: Mongrel Cities of the 21st Century*. London ; New York : Continuum, 2003.
- Skoulariki, A. "Old and New Mosques in Greece: A New Debate Haunted by History." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 300-317. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Smith, D. *Trends and Causes of Armed Conflict*. Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2002.
- Snodderly, D. *Peace Terms: Glossary of Terms for Conflict Management and Peacebuilding*. Washington: United States Institute of Peace, 2011.
- Tacchini, D. "Islam, Mosques and Islamic Centers in the United States of America." in *Mosques in Europe: Why a Solution Has Become a Problem*, edited by S. Allievi. 383-402. London : Alliance Publishing Trust, 2010.
- Taragan, H. "The 'Gate of Heaven' (Sha'ar Hashamayim) Synagogue in Cairo (1898-1905): On the Contextualization of Jewish Communal Architecture." *Journal of Jewish Identities* 2009, 2:1(2009): 31-53.
- Teitel, R.G. *Transitional Justice*. Oxford ; New York : Oxford University Press, 2000.
- Trope, J. F and W. R. Echo-Hawk, "The Native American Graves Protection and Repatriation Act: Background and Legislative History." *Arizona State Law Journal* 24 (1992): 35- 77.

מקורות ראשוניים

ארכיון פרטי נורי אל-עוקבי, באר-שבע
גנזך המדינה, ירושלים
דברי הכנסת

ראיונות

ריאיון עם נורי אל-עוקבי, 1.7.2011, באר-שבע.
ריאיון טלפוני עם ד"ר תיאבת אבו-ראס, 5.9.2012.
ריאיון עם עו"ד שחדה אבן-ברי, 1.7.2011, באר-שבע.
ריאיון עם אלי בוקר, 1.7.2011, להבים.
ריאיון טלפוני עם חסן סרואן, 3.5.2012.
ריאיון עם האמאם שאקיר עלמדאר, 29.12.2011, קפריסין.
ראיונות עם תושבי באר-שבע שעובדים בסמוך למסגד, 27.6.2012.

מסמכים משפטיים

עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', אוגוסט 2002.

עתירה למתן צו על תנאי, בג"ץ 10532/04 שיחי עבדאללה נמר דרוויש ואח' נגד השר לענייני דתות ואח', 21 בנובמבר 2004.

תגובת העותרים לדו"ח הוועדה הבין-משרדית והמלצותיו, בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 3 בינואר 2005.

מסמך עמדה משלים מטעם המשיבה מס' 1 – עיריית באר-שבע, בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 10 בינואר 2005.

עיקרי טיעון מטעם העותרים, בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', 31 במאי 2009.

בג"ץ 7311/02 האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים בישראל ואח' נ' עיריית באר-שבע, שר הדתות ואח', תק-על 2011 (2), 3562.

בג"ץ 10532/04, שיחי עבדאללה נמר דרוויש ואחי' נגד השר לענייני דתות ואחי', תק-על
2009 (1), 4083.

הודעה מטעם המשיבה, בג"ץ 702/86, האגודה לסיוע ולהגנה על זכויות הבדואים
בישראל ואחי' נ' עיריית באר-שבע.